

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας – Κοινωνικής ανθρωπολογίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ουρανία Τόπα

Διαφωτισμός και Αποικιοκρατία
Η Ευρώπη και ο κόσμος στο έργο του αβά Raynal

Εποπτεία: Χριστίνα Αγριαντώνη
Νάσια Γιακωβάκη
Πηνελόπη Παπαηλία

Βόλος 2008

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 6933/1
Ημερ. Εισ.: 16-02-2009
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
940
ΤΟΠ

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας – Κοινωνικής ανθρωπολογίας

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ουρανία Τόπα

Διαφωτισμός και Αποικιοκρατία
Η Ευρώπη και ο κόσμος στο έργο του αβά Raynal

Εποπτεία: Χριστίνα Αγριαντώνη
Νάσια Γιακωβάκη
Πηνελόπη Παπαηλία

Βόλος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
Πρόλογος.....	2
Α΄ ΜΕΡΟΣ: Εισαγωγικά	4
1. Ο Συγγραφέας (1713-1796)	4
2. Το ιστορικό πλαίσιο της <i>Ιστορίας των δύο Ινδιών</i> : η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία μέχρι τη δεκαετία του 1760	5
3. Συγγραφή, περιεχόμενα και διάρθρωση του βιβλίου.....	10
4. Εκδοτική ιστορία και ζητήματα διάχυσης	15
5. Βιβλιογραφική επισκόπηση	17
Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η Ευρώπη μετά την ανακάλυψη του κόσμου	24
1. Εισαγωγή.....	24
2. Θρησκεία (Τ.10, σ. 2-17)	25
3. Διακυβέρνηση (Τ.10, σ. 17-156).....	28
4. Πολιτική (Τ.10, σ. 156-179)	50
5. Πόλεμος (Τ.10, σ. 179-207).....	53
6. Ναυτικό (Τ.10, σ.207-230).....	55
7. Εμπόριο (Τ.10, σ.230-279)	58
8. Γεωργία (Τ.10, σ.279-299).....	64
9. Βιοτεχνία (Τ.10, σ.300-317)	67
10. Πληθυσμός (Τ.10, σ.317-341)	68
11. Φορολογία (Τ.10, σ.341-389)	72
12. Πίστωση του δημοσίου (Τ.10, σ.389-402).....	75
13. Γράμματα και καλές τέχνες (Τ.10, σ.402-427)	78
14. Φιλοσοφία (Τ.10, σ.427-443).....	83
15. Ηθική (Τ.10, σ.443-469)	87
16. Οι συνέπειες των ευρωπαϊκών ανακαλύψεων (Τ.10, σ.469-480).....	90
Διαπιστώσεις	93
Βιβλιογραφία	96

Πρόλογος

Το ενδιαφέρον μου για το έργο του αβά Ρενάλ με το μακροσκελή τίτλο *Φιλοσοφική και Πολιτική Ιστορία των εγκαταστάσεων και του εμπορίου των Ευρωπαίων στις δύο Ινδίες* γεννήθηκε, όταν στα πλαίσια της πτυχιακής μου εργασίας άρχισα να εξοικειώνομαι με το ερευνητικό πεδίο της Ιστορίας του Βιβλίου και της Ανάγνωσης. Μελετώντας το επιστημονικό έργο του Robert Darnton και συγκεκριμένα τις έρευνές του για τα απαγορευμένα Best-Sellers της προεπαναστατικής Γαλλίας, συνάντησα το όνομα του συγγραφέα και του δεκάτομου έργου του στις πρώτες θέσεις της λίστας των ευπώλητων. Ο τίτλος του μου φάνηκε εξαιρετικά ελκυστικός και ζουμερός ερευνητικά, γι' αυτό και μου έκανε εντύπωση το γεγονός πως δεν είχα ακούσει ή διαβάσει σχετικά με αυτόν, παρά τη σχετική μου τριβή με την Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία και το κίνημα του Διαφωτισμού ειδικότερα.

Λίγα χρόνια αργότερα, στα πλαίσια ενός μεταπτυχιακού σεμιναρίου με θέμα την αποικιοκρατία και την μετα-αποικιακότητα στα πλαίσια της ανθρωπολογικής προσέγγισης, συνάντησα ξανά το Ρενάλ σε άρθρο ενός ιστορικού ανθρωπολόγου που μελετούσε τον αντίκτυπο της Επανάστασης των μαύρων σκλάβων της γαλλικής αποικίας του Αγίου Δομίνικου στην επαναστατημένη Γαλλία και επιχειρούσε να αναδείξει την τακτική των δύο μέτρων και δύο σταθμών των πεφωτισμένων Γάλλων όσον αφορά την εφαρμογή των απαράγραπτων πολιτικών δικαιωμάτων του οικουμενικού ανθρώπου. Αυτή η μεταμοντέρνα προσέγγιση του Διαφωτισμού αποτέλεσε και το αντικείμενο της εργασίας μου στα πλαίσια του συγκεκριμένου σεμιναρίου και αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον μου για το έργο του Ρενάλ προσφέροντάς μου μια καινούρια οπτική. Άρχισα να ψάχνω για σύγχρονες εκδόσεις του Ρενάλ και με μεγάλη χαρά ανακάλυψα πως η πρώτη σύγχρονη πλήρης έκδοση της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*, όπως είναι γνωστή χάριν συντομίας, επρόκειτο να κυκλοφορήσει στα τέλη του 2006. Αποφάσισα λοιπόν να την αποκτήσω για να ασχοληθώ με αυτήν στα πλαίσια της διπλωματικής μου εργασίας, χωρίς να συνειδητοποιήσω το μέγεθος του εγχειρήματος – 10 τόμοι συνολικής έκτασης 5 χιλιάδων σελίδων.

Όταν ένα χρόνο αργότερα κατόρθωσα (μετά από πολλές δυσκολίες) να πάρω στα χέρια μου το δεκάτομο έργο του Ρενάλ, κατάλαβα πως ήταν αδύνατο να το μελετήσω και να το προσεγγίσω ολόκληρο. Εν τέλει, μετά από μια επί τροχάδην

περιδιάβαση των δέκα τόμων, αποφάσισα να περιοριστώ στη μελέτη του τελευταίου τόμου, που περιλάμβανε τα συμπεράσματα του συγγραφέα όσον αφορά την κατάσταση της Ευρώπης περίπου τρεις αιώνες μετά την έναρξη της επιχείρησης ανακάλυψης της οικουμένης από τους Ευρωπαίους. Η διαδικασία ανάγνωσης και κατανόησης αποδείχτηκε αρκετά επίπονη, δεδομένης μιας ξένης γλώσσας με πεπαλαιωμένους τύπους και μιας αρκετά πολύπλοκης και περίτεχνης σύνταξης. Κατέληξα λοιπόν, για τις ανάγκες αυτής της εργασίας, να περιοριστώ στην προσεκτική ανάγνωση και κατανόηση του κειμένου και να το παρουσιάσω με τη διάρθρωση που του επέβαλε ο συντάκτης του.

Θερμές ευχαριστίες χρωστώ στην κυρία Χριστίνα Αγγριαντώνη που για δεύτερη φορά δε δίστασε να επιβλέψει μια εργασία που άπτεται του Διαφωτισμού, ο οποίος δεν συμπεριλαμβάνεται στα άμεσα ερευνητικά της ενδιαφέροντα. Στην κυρία Νάσια Γιακωβάκη, στην οποία οφείλω αποκλειστικά τη διαμόρφωση του πεδίου των ερευνητικών μου προτιμήσεων γύρω από τα ζητήματα που αφορούν την πολιτισμική και διανοητική ιστορία της Νεότερης Ευρώπης. Τέλος, στην κυρία Πηνελόπη Παπαηλία, της οποίας η επιστημονική παρέμβαση στα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα απέβη καθοριστική για τη σύλληψη αυτής της εργασίας. Θεωρώ ιδιαίτερα ευτυχές το γεγονός πως η διπλωματική αυτή εργασία φέρει τη σφραγίδα της επιστημονικής τους φροντίδας, ανεξάρτητα από την τελική έκβαση του εγχειρήματος, που βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Εισαγωγικά

1. Ο Συγγραφέας (1713-1796)

Ο abbé Guillaume-Thomas Raynal (αβάς Γουλιέλμος-Θωμάς Ρενάλ) ήταν ένας από τους πολλούς εκείνους επαρχιώτες λόγιους που μετακινήθηκαν από τη γαλλική επαρχία προς το Παρίσι προκειμένου να κερδίσουν τα προς το ζην από τη συγγραφή. Ανήκει στην πλειάδα των αποκαλούμενων «σκοτεινών συγγραφέων» του β' μισού του 18^{ου} αιώνα, η συνεισφορά των οποίων στη διαμόρφωση του κινήματος των Φώτων άρχισε να επανεκτιμάται ουσιαστικά σχετικά πρόσφατα.¹

Το 1747, σε ηλικία 34 ετών, ο Ρενάλ εγκαταλείπει τους Ιησουίτες και τον τόπο καταγωγής του στη μεσημβρινή Γαλλία και εγκαθίσταται στο Παρίσι, όπου αρχικά εργάζεται σαν παιδαγωγός, ενώ παράλληλα συντάσσει κηρύγματα για τον ιερέα του αγίου Σουλπικίου. Στη συνέχεια γίνεται λογοτεχνικός ανταποκριτής της αυλής του οίκου Σαξ-Κόμπουργκ-Γκότα και κατόπιν διορίζεται συντάκτης του *Mercure de France*, του κατεξοχήν λογοτεχνικού περιοδικού της Γαλλίας, και της *Correspondance Littéraire*, του περιοδικού με τη μεγαλύτερη διάχυση στην καλλιεργημένη υψηλή αριστοκρατία ολόκληρης της Ευρώπης. Ανήκει πλέον μαζί με τον Diderot στον κύκλο των ριζοσπαστικών διανοουμένων που συμμετέχουν στις συγκεντρώσεις του βαρόνου d'Holbach.

Στα 1762 του ανατίθεται από το κράτος η συγγραφή ενός στρατιωτικού εγχειριδίου με τίτλο *L'école militaire*. Από εκεί και στο εξής όμως θα ασχοληθεί αποκλειστικά με το μεγαλεπήβολο σχέδιο της συγγραφής μιας *histoire globale* της ευρωπαϊκής εξάπλωσης στο πνεύμα των αρχών του Διαφωτισμού, σχέδιο το οποίο κατορθώνει να φέρει εις πέρας με τη βοήθεια πολλών συνεργατών, που του παρέχουν κείμενα και πληροφορίες. Το έργο αυτό, με το μακροσκελή τίτλο *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (Πολιτική και φιλοσοφική ιστορία του εμπορίου και των εγκαταστάσεων των Ευρωπαίων στις δύο Ινδίες), θα εκδοθεί για πρώτη φορά το 1770 και εν τέλει θα πάρει την οριστική του μορφή το 1780 με την καθοριστική συμβολή του Diderot, η οποία υπολογίζεται ότι αποτελεί περί το ένα τρίτο του συνολικού κειμένου. Η

---

¹Ο όρος καθιερώθηκε από τον Werner Krauss: «L'étude des écrivains obscurs du siècle des Lumières», *SVEC* 26, 1963, σ.1019-1024, ο οποίος εισηγείται και την αναβάθμισή τους στην έρευνα του 18^{ου} αιώνα.

γαλλική λογοκρισία θα απαγορεύσει εξαρχής το βιβλίο και ο Ρενάλ, που έχει πλέον υπογράψει επίσημα την τρίτη οριστική έκδοση του 1780, για να αποφύγει τη σύλληψη, θα καταφύγει διαδοχικά στη Λιέγη, στο Ντάρμσταντ, στη Γκότα, στη Βαϊμάρη, στην αυλή του Φρειδερίκου Β΄ και τέλος στη διάσημη, ως τόπος έκδοσης της γαλλικής *Εγκυκλοπαίδειας*, Neuchâtel. Το 1785 θα του δοθεί η άδεια να επιστρέψει στη Γαλλία υπό τον όρο να μην απομακρυνθεί από το γαλλικό νότο.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του θα σηματοδοτούν από τα πολιτικά γεγονότα. Ήταν ένας από τους λίγους εν ζωή εκπροσώπους του γαλλικού Διαφωτισμού στα ταραγμένα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης. Στα 1788 συντάσσει τα *Τετράδια Παραπόνων (Cahiers de doléances)* της τρίτης τάξης (tiers-état) της Μασσαλίας για την επικείμενη συνέλευση των γαλλικών γενικών τάξεων (*états généraux*). Την επόμενη χρονιά εκλέγεται αντιπρόσωπος της τρίτης τάξης της Μασσαλίας, αρνείται όμως το αξίωμα. Τελικά στα 1791 θα επιστρέψει στο Παρίσι, αφού η απόφαση για την εξορία του αναστέλλεται, και θα ανακηρυχτεί από τους συγχρόνους του *απόστολος της ελευθερίας*. Όμως ο λόγος που θα απευθύνει στην Εθνοσυνέλευση, στην οποία καταγγέλλει την αποδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας, την κατάσχεση της εκκλησιαστικής περιουσίας, την πολιτική νομιμοποίηση της βίας και την αυξανόμενη επιρροή των Ιακωβίνων, θα προκαλέσει εκρήξεις αγανάκτησης από την κοινή γνώμη και τον τύπο, ο οποίος τον χαρακτηρίζει πλέον *αποστάτη και σκλάβο των τυράννων*. Το όνομά του διαγράφεται από τον κατάλογο των *Πατέρων της Επανάστασης*, όπου είχε καταγραφεί το 1789, και για πρώτη φορά όλοι μιλούν για τη καθοριστική συμμετοχή του Diderot στην *Ιστορία των δύο Ινδιών*. Ο Ρενάλ καταφεύγει στο Chaillot, έξω από το Παρίσι, όπου κάποιοι φίλοι θα του προσφέρουν καταφύγιο μέχρι το θάνατό του το 1796.²

2. Το ιστορικό πλαίσιο της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*: η ευρωπαϊκή αποικιοκρατία μέχρι τη δεκαετία του 1760

Η χρονολογία εκκίνησης του μεγαλεπήβολου σχεδίου του Ρενάλ, κάπου στις αρχές της δεκαετίας του 1760, μας επιτρέπει, εύλογα, να συνδέσουμε τη σύλληψή του με την πορεία της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας και με συγκεκριμένα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα που τη σημάδεψαν.

---

² Αναλυτικότερα βλ. την πολύ πρόσφατη βιογραφία του συγγραφέα από τον Gilles Bancarel: *Raynal, ou le devoir de vérité*, Γενεύη 2004.

Ας σημειώσουμε καταρχήν το έτος 1756, χρονολογία έναρξης του *Επταετούς Πολέμου*. Στον πόλεμο αυτό μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας που διεξήχθη επί της διακυβευόμενης περιοχής, της *Νέας Γαλλίας* (το σημερινό Québec του Καναδά), η Γαλλία είναι η μεγάλη χαμένη. Το 1760 η *Νέα Γαλλία* παραδίδεται στους Άγγλους, ενώ η *Ειρήνη του Παρισιού*, που τερματίζει επίσημα τον πόλεμο τρία χρόνια αργότερα, αφήνει στη Βρετανία την κατοχή του μεγαλύτερου μέρους της Βόρειας Αμερικής. Η θλιβερή αυτή έκβαση, ως αποκορύφωμα του ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών δυνάμεων για την παγκόσμια κυριαρχία, φαίνεται πολύ πιθανόν να οδήγησε τον Raynal σε μια κριτική ιστορική αναδρομή της ευρωπαϊκής εξάπλωσης, μπολιασμένη βέβαια με τα νέα ερωτήματα που διατύπωναν καθημερινά οι μείζονες και ελάσσονες φιλόσοφοι του διαφωτιστικού κινήματος για τον άνθρωπο και τον κόσμο του.

Σε διάστημα μικρότερο του ενός αιώνα οι Ευρωπαίοι είχαν κατακτήσει μεγάλο μέρος της Αμερικής και είχαν εγκαταστήσει σταθερές βάσεις στην Ασία και την Αφρική.³ Σημειώνουμε ενδεικτικά τις εξής χρονολογίες: το 1492 πραγματοποιείται το πρώτο υπερατλαντικό ταξίδι του Χριστόφορου Κολόμβου. Πριν κλείσουν τρεις δεκαετίες από τη σημαδιακή αυτή χρονολογία και με την έναρξη της βασιλείας του Καρόλου Ε΄ της Ισπανίας, που εκλέγεται και αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (1519), ο ισπανικός στόλος υπό τον Μαγγελάνο ολοκληρώνει τον πρώτο περίπλου της γης (1519-1522), ισπανικές δυνάμεις υπό τον Ερνάν Κορτές καταλύουν την αυτοκρατορία των Αζτέκων (1521), ενώ το 1533 ο Φρανσίσκο Πισάρρο καταλαμβάνει την πρωτεύουσα των Ίνκας. Το 1556 ο Κάρολος, εξαντλημένος από τους αγώνες να διατηρήσει ενωμένες τις διάσπαρτες επικράτειές του αλλά και να συγκρατήσει τη μάστιγα του προτεσταντισμού, η οποία εξαπλώνεται στη βόρεια Ευρώπη από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, παραιτείται υπέρ του γιου του Φιλίππου Β΄, ο οποίος χάνει μεν τα αυστριακά πατρογονικά εδάφη, όμως το 1580 αποκτά το βασίλειο της Πορτογαλίας και μαζί του την υπερατλαντική πορτογαλική αυτοκρατορία που μέχρι τότε επεκτεινόταν αδιάλειπτα. Αυτή η αχανής επικράτεια που αγκάλιαζε όλη την υδρόγειο, η *Καθολική Μοναρχία*, όπως είναι γνωστή, επιβίωσε ως το 1640. Μόνον κάποια τμήματα της Ασίας, της Κίνας και της

---

³ Για την επισκόπηση της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας που ακολουθεί, στηριχθήκαμε στο πολύ χρήσιμο και ευσύνοπτο βιβλίο του Anthony Pagden: *Λαοί και αυτοκρατορίες. Οι Ευρωπαίοι και ο υπόλοιπος κόσμος από την αρχαιότητα έως σήμερα*, μτφ. Αλέξης Καζάζης, Αθήνα 2004 (α΄ αγγλική έκδοση: Λονδίνο 2001). Βλ. κυρίως τα κεφάλαια 6: «Η παρακμή του ιβηρικού κόσμου», σ.107-113 και 7: «Αυτοκρατορίες της ελευθερίας, αυτοκρατορίες του εμπορίου», σ.114-135.

Ινδίας βρίσκονταν πέραν της πρόσβασης του Φιλίππου, προς τιμήν του οποίου τα νησιά που κατέλαβαν οι ισπανικές δυνάμεις το 1565 ονομάστηκαν Φιλιππίνες.

Παρά το γεγονός ότι ο 16^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται συχνά ως ο χρυσός αιώνας της ισπανικής αυτοκρατορίας, ήδη από τα μέσα του ίδιου αιώνα τα σημάδια της παρακμής ήταν εμφανή. Το 1568 οι Κάτω Χώρες που τελούσαν υπό το ισπανικό στέμμα, εξεγέρθηκαν και ακολούθησε ένας μακροχρόνιος και δριμύς πόλεμος που οι Ολλανδοί ονομάζουν *Ογδοηκονταετή* (1568-1648) και οι Ισπανοί *Εξέγερση των Κάτω Χωρών*. Ήδη από το 1579 οι Ενωμένες Κάτω Χώρες είχαν συγκροτήσει μια δημοκρατία, η οποία άρχισε την επέλαση στις πορτογαλικές κτήσεις της Ασίας. Οι Ισπανοί αναγκάστηκαν να την αναγνωρίσουν εν τέλει το 1648 με τη *Συνθήκη της Βεσφαλίας*, τη συνθήκη που σήμανε ταυτόχρονα και την οριστική λήξη του *Τριακονταετούς Πολέμου*. Ο πόλεμος με τις Κάτω Χώρες οδήγησε την Ισπανία σε οικονομική και ηθική πτώχευση.

Η ισπανική αυτοκρατορία αρχικά όφειλε το υψηλό της γόητρο και την οικονομική της ευρωστία στις απέραντες ποσότητες χρυσού και αργύρου που συνεχώς αποσπούσε από την αμερικανική ήπειρο. Στην αρχή Αγγλία και Γαλλία είχαν αποπειραθεί να την μιμηθούν. Όμως στις αρχές του 17^{ου} αιώνα ήταν πλέον προφανές σε όλες τις νέες επίδοξες αυτοκρατορικές δυνάμεις ότι το μέλλον δε βρισκόταν στην αναζήτηση άλλων αυτοκρατοριών, όπως αυτές των Αζτέκων και των Ίνκας, ή στο φανταστικό Ελντοράντο, τη θρυλική χώρα του χρυσού. Επειδή οι ηγεμόνες της Ισπανίας είχαν εμμονή με τον πλούτο που βασίζεται στην κατοχή πολύτιμων μετάλλων, είχαν αμελήσει να αναπτύξουν τις δυνατότητες των υπερπόντιων κτήσεών τους στο εμπόριο και τη γεωργία. Η εμμονή αυτή οδήγησε σε ανεξέλεγκτη αύξηση του πληθωρισμού. Αρκετοί από τους πιο διορατικούς κατακτητές, όπως ο Ερνάν Κορτές, είχαν προσπαθήσει να τονίσουν τις επικείμενες καταστροφικές συνέπειες της νοοτροπίας του αρπάζειν και εξαφανίζεσθαι. Το μέλλον βρισκόταν πλέον στο εμπόριο και ο μοναδικός τρόπος να κυριαρχήσει ένα έθνος στο εμπόριο ήταν ο έλεγχος των θαλασσών.

Έτσι οι νέες αυτοκρατορίες του, ως επί το πλείστον προτεσταντικού και αυξανόμενα καπιταλιστικού, βορρά της Ευρώπης, ήταν αυτοκρατορίες του εμπορίου, αποφεύγοντας σε γενικές γραμμές τον αποικισμό και την κατάκτηση, εκτός αν ήταν η έσχατη λύση. Επρόκειτο για μια ριζική μεταστροφή της νοοτροπίας που είχε εν τέλει να κάνει με την άνοδο μιας νέας εμπορικής τάξης στην Αγγλία και στη Γαλλία, μορφωμένης, «πεφωτισμένης» κατά την έκφραση της εποχής, που είχε ελάχιστη

συμμετοχή στις παλαιότερες στρατιωτικές αριστοκρατικές τάξεις. Η νέα αυτή νοοτροπία επαναπροσδιόριζε την έννοια του εμπορίου - υπό αρνητικό πρόσημο με βάση την παλαιά αριστοκρατική ηθική - στην ευρωπαϊκή συνείδηση, καθώς προέβαλε την εκπολιτιστική και ανθρωπιστική του δύναμη. Η επαφή ανάμεσα στους λαούς, την οποία απαιτούσε το εμπόριο, οδηγούσε, σύμφωνα πάντα με τη νεόκοπη άποψη της εποχής, σε μεγαλύτερη κατανόηση και ανοχή μεταξύ των ανθρώπων. Έτσι δεν ήταν λίγοι εκείνοι - μεταξύ τους ο Ρενάλ και ο βασικός του συνεργάτης, ο Ντιντερό, όπως θα μας δοθεί η ευκαιρία να διαπιστώσουμε επανειλημμένα - που οδηγήθηκαν στη σκέψη πως το εμπόριο ήταν το μοναδικό μέσο για να επιτευχθεί η λήξη των διεθνών συγκρούσεων. Η ειρηνευτική δυναμική του εμπορίου αποδείχτηκε αυταπάτη μόλις στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα εξαιτίας των μεγάλων πολεμικών συρράξεων της εποχής (π.χ. ναπολεόντιοι πόλεμοι), ωστόσο ακόμη και τότε θιασώτες της σκέψης αυτής παρέμεναν αρκετοί.

Η πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία που ενδιαφέρθηκε σχεδόν αποκλειστικά για το εμπόριο παρά για την κατάκτηση ήταν η Πορτογαλία, που προτίμησε να ιδρύσει εμπορικούς σταθμούς σε παράκτιους οικισμούς της Αφρικής, της Ινδίας και της Ασίας. Όμως ήταν οι Βρετανοί και οι Ολλανδοί που ανήγαγαν το εμπόριο σε ιδεολογική βάση των εκτεταμένων αυτοκρατορικών τους διεκδικήσεων. Επρόκειτο για δύο αυτοκρατορίες που συνεχώς αλληλοκατηγορούνταν ότι χρησιμοποιούν το εμπόριο για να επιτύχουν την παγκόσμια κυριαρχία που ξέφυγε από τα χέρια των Ισπανών. Και οι δύο όμως αντιλαμβάνονταν το εμπόριο με τον ίδιο τρόπο: αντιπροσώπευε για αυτούς ένα διαφορετικό τρόπο οικοδόμησης των σχέσεων μεταξύ των ιμπεριαλιστών και των ιθαγενών λαών και μια νέα αντίληψη για το πώς πρέπει να εγκαθιδρύνονται οι αποικιακοί οικισμοί. Η κατοχή εδαφών και η υποδούλωση λαών δεν ενδιέφερε αυτές τις ναυτικές αυτοκρατορίες, που επικέντρωναν το ενδιαφέρον τους στην κυριαρχία των θαλασσών.

Άλλο κοινό τους σημείο ήταν η πεποίθηση πως υπήρχε μία και μόνο αναγκαία συνθήκη για την επιτυχή διεξαγωγή του εμπορίου και τη συσσώρευση του κεφαλαίου: η ελεύθερη κοινωνία, το καθεστώς της συνταγματικής διακυβέρνησης. Η συνείδηση της διαφοράς τους από τα κληροκρατούμενα μοναρχικά καθεστώτα των καθολικών, όπως το ισπανικό, ήταν ιδιαίτερα έντονη. Σ' αυτές επικρατούσε η πίστη πως το δικό τους εγχείρημα θα απέφευγε τα δεινά που προκάλεσαν την παρακμή και την πτώση των λαών της Ιβηρικής Χερσονήσου, την καταστροφή των ιθαγενών, την ερήμωση και τον πληθωρισμό. Κι αυτό γιατί, όπως πίστευαν, δε στόχευαν στην

εκμετάλλευση των πόρων των ιθαγενών λαών. Ο ρόλος τους ήταν να τους βοηθήσουν να απαλλαγούν από τους πρωτόγονους τρόπους παραγωγής, στους οποίους τους καθήλωναν οι τυραννικοί καθολικοί αποικιοκράτες, ρόλος που εξασφάλιζε το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος για τη μητρόπολη με το μικρότερο δυνατό κόστος για αποικιοκράτες και αποικιοκρατούμενους. Πολλοί ήταν οι στοχαστές εκείνοι που φαντάζονταν τους αυτόχθονες να τους απευθύνουν έκκληση βοήθειας.

Μα ο πραγματικός αντίπαλος των νέων αυτών αυτοκρατοριών και κυρίως της Αγγλίας στις βλέψεις της για την αμερικανική ήπειρο, δεν ήταν η χρεοκοπημένη Ισπανία, αλλά η Γαλλία. Ήδη από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα Άγγλοι και Γάλλοι άρχισαν να συγκρούονται σποραδικά μεν αλλά σε σταθερή βάση. Το 1609, με ελάχιστους Άγγλους αποίκους στην αμερικανική ήπειρο, εκδίδεται η πρώτη βασιλική χάρτα της *Εταιρίας της Βιρτζίνια*, που διεκδικεί ολόκληρη την έκταση της Αμερικής από τα βόρεια σύνορα της σημερινής πολιτείας του Νέου Μεξικού και πάνω, συμπεριλαμβανομένων και όλων των νησιών που γειτνιάζουν με τις ακτές της. Οι Γάλλοι εις απάντηση, με μόλις 107 αποίκους εγκατεστημένους στον Καναδά, διακηρύττουν το 1627 τα κυριαρχικά τους δικαιώματα σε μια έκταση που εκτεινόταν από τη Φλόριντα έως τον Αρκτικό κύκλο. Έτσι ξεκινούν σποραδικές πολεμικές επιχειρήσεις μεταξύ των δύο δυνάμεων, κατά τις οποίες οι Ινδιάνοι θα συμμαχούν επιδέξια τότε με τη μία και τότε με την άλλη.

Οι συγκρούσεις θα πάψουν να είναι σποραδικές στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, εποχή που μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, καθώς αποτελεί το άμεσο ιστορικό πλαίσιο του έργου του Ρενάλ. Το 1756 είναι η χρονιά που ξεσπά ο *Επταετής Πόλεμος*, με αφορμή τη διαμάχη που αφορούσε την απόπειρα των Αψβούργων της Αυστρίας να καταλάβουν το δουκάτο της Σιλεσίας. Ο πόλεμος αυτός, υπήρξε η πρώτη μεγάλη σύγκρουση μεταξύ δύο ευρωπαϊκών δυνάμεων που διεξήχθη έξω από την μητροπολιτική τους επικράτεια, στα υπερπόντια εδάφη τους. Το 1763 η *Συνθήκη του Παρισιού* απέδιδε στη Βρετανία όλα τα εδάφη της Βόρειας Αμερικής από τον Μισισιπή και ανατολικά, συμπεριλαμβάνοντας τη Φλόριντα, τη Σενεγάλη και τη Γαλλική Ινδία. Από τον *Επταετή Πόλεμο* η Βρετανία έβγαине κυρίαρχη, η ισχυρότερη ναυτική αυτοκρατορία του κόσμου. Ωστόσο το χρέος που είχε αποκτήσει εξαιτίας του πολέμου, οδήγησε το βρετανικό στέμμα στην επιβολή βαριάς φορολογίας στους αμερικάνους αποίκους. Η βαριά φορολογία και η απουσία άμεσης αντιπροσώπευσής τους στο βρετανικό κοινοβούλιο οδήγησε στον *Πόλεμο της Αμερικανικής*

Ανεξαρτησίας, γεγονός που κατά γενική ομολογία κλείνει την πρώτη περίοδο της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας.

Εύλογα υποθέτει κανείς πως τα γεγονότα εκτυλίσσονταν τόσο ραγδαία, που επέβαλαν στο μνημειώδες έργο του Ρενάλ ένα χρονολογικό τέρμα διαφορετικό από αυτό που υπολόγιζε στις αρχές της δεκαετίας του 1760, όταν συνέλαβε το έργο στον απόηχο του *Επταετούς Πολέμου*. Τα γεγονότα που προηγήθηκαν άμεσα αλλά και όσα ακολούθησαν τη *Διακήρυξη της 4^{ης} Ιουλίου 1776*, δηλαδή ο αγγλογαλλικός πόλεμος με αφορμή την αναγνώριση της αμερικανικής ανεξαρτησίας από το γαλλικό στέμμα, μαζί με κάποιες σκέψεις για το μέλλον του νεόκοπου κράτους, παρουσιάζονται εκτενώς από το Ρενάλ στο δέκατο όγδοο, προτελευταίο, βιβλίο της *Ιστορίας* του. Με αυτά ολοκληρώνει την αφήγηση τριών αιώνων ευρωπαϊκών κατακτήσεων που εγκαινίασαν οι Πορτογάλοι παραπλέοντας τη δυτική ακτή της Αφρικής. Στο τελευταίο, δέκατο ένατο βιβλίο, ο συγγραφέας συζητά διεξοδικά τις βασικές προβληματικές της σκέψης του που προκύπτουν άμεσα από την περιγραφή της ευρωπαϊκής εξάπλωσης.

3. Συγγραφή, περιεχόμενα και διάρθρωση του βιβλίου

Ο ίδιος ο Ρενάλ στην εισαγωγή του έργου του, αφού πρώτα χαρακτηρίσει τις ανακαλύψεις το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία του ανθρώπινου είδους γενικά και στην ιστορία της Ευρώπης ειδικότερα, συνοψίζει ως εξής το περιεχόμενο και τους στόχους του:

«να ρίξουμε μια ματιά στην κατάσταση της Ευρώπης πριν τις ανακαλύψεις για τις οποίες μιλήσαμε, να ακολουθήσουμε με λεπτομέρεια τα γεγονότα που προέκυψαν από αυτές, και να τελειώσουμε εξετάζοντας την κατάσταση της Ευρώπης όπως είναι σήμερα. Αυτό είναι το τρομακτικό χρέος που έχω αναλάβει να εκπληρώσω. Αφιέρωσα σε αυτό τη ζωή μου. Ζήτησα τη βοήθεια ανθρώπων μορφωμένων από όλα τα έθνη.»⁴

Όπως υπαινίσσεται η τελευταία φράση του παραθέματος, ο Ρενάλ προκειμένου να φέρει εις πέρας ένα τόσο μεγάλο συγγραφικό εγχείρημα, συγκεντρώνει τεκμήρια μέσω ενός δικτύου ανταποκριτών και πληροφοριοδοτών που εκτείνεται σε όλη την Ευρώπη και τις ευρωπαϊκές αποικίες, χάρη στο οποίο

---

⁴ Guillaume-Thomas Raynal: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 10τ., Παρίσι 2006 (φωτοτυπική ανατύπωση της γ' έκδοσης, Γενεύη 1780), τ.1, σ.3

αποδελτιώνει έγγραφα, αρχεία, ταξιδιωτικές αναφορές, άρθρα εφημερίδων. Παράλληλα απομονώνει παραθέματα από ποικίλα δημοσιευμένα κείμενα, ενώ ζητά τη βοήθεια μιας πλειάδας συνεργατών, οι οποίοι με εξέχοντα τον Ντιντερό συντάσσουν μεγάλο μέρος του χειρογράφου χωρίς να υπογράφουν ως συγγραφείς.

Η πρώτη επτάτομη έκδοση κυκλοφορεί στη Χάγη το 1770, μια δεύτερη επίσης επτάτομη στα 1774, ενώ η τρίτη και οριστική, δεκάτομη πλέον, έκδοση κυκλοφορεί το 1780, στην οποία για πρώτη φορά ο Ρενάλ υπογράφει ως συγγραφέας του έργου. Ωστόσο, η συμμετοχή του Ντιντερό στην τελική αυτή μορφή του έργου είναι καθοριστική, γεγονός που τεκμηριώνει η Michèle Duchet στα τέλη της δεκαετίας του 1970, συγκρίνοντας το κείμενο της *Ιστορίας των δύο Ινδιών* με το αρχείο Vandeul, το οποίο διασώζει πλήθος αποσπασμάτων του συντάκτη της *Εγκυκλοπαίδειας*.⁵

Τα περισσότερα σύγχρονα ιστορικά εγχειρίδια και οι γενικές εισαγωγές με αντικείμενο το Διαφωτισμό προσδιορίζουν ως εξής το περιεχόμενο του συγκεκριμένου έργου και τη θέση του στη γραμματεία του πνευματικού αυτού κινήματος: πρόκειται για την πρώτη απόπειρα συστηματοποίησης εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, ιστορικών, γεωγραφικών, πολιτικών και οικονομικών, για την ευρωπαϊκή εξάπλωση, στα πλαίσια ενός νεόκοπου φιλοσοφικό-ιστορικού λόγου που βλέπει την οικουμένη ως θέατρο της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους από την άγρια κατάσταση στο πολιτισμό του εμπορίου. Ο νέος αυτός φιλοσοφικό-ιστορικός λόγος, που έρχεται να αντικαταστήσει τον ταξιδιωτικό λόγο των προηγούμενων αιώνων αναδομώντας το περιεχόμενό του, επιβάλλει την παρουσία του ξεκάθαρα στον τίτλο του μνημειώδους αυτού έργου. Σύμφωνα με αυτόν, πρόκειται για πολιτική ιστορία, καθώς το εμπόριο θεωρείται η κινητήριος δύναμη της νεώτερης Ευρώπης, αλλά και φιλοσοφική, καθώς ο όγκος των πραγματολογικών δεδομένων διακόπτεται από το στοχασμό του συγγραφέα πάνω σε καίριες θεματικές της διαφωτιστικής σκέψης, όπως οι ελευθερίες και τα δικαιώματα των ανθρώπων, τα πολιτεύματα και οι θεσμοί, η θρησκεία και η κοινωνική ζωή. Πρόκειται με άλλα λόγια για μια δεύτερη Εγκυκλοπαίδεια,⁶ τόσο ως προς τον τρόπο σύνταξής της, όσο και ως προς την ευρύτητα των γνώσεων αλλά και τις φιλοσοφικές θέσεις, μια *Εγκυκλοπαίδεια του Αποικιακού Κόσμου*. Πιο συγκεκριμένα, ο στοχασμός πάνω στην ιστορία της ευρωπαϊκής εξάπλωσης, από τις

---

⁵ Michèle Duchet: *Diderot et l' Histoire des deux Indes ou l' écriture fragmentaire*, Παρίσι 1978.

⁶ Η συμμετοχή του Ρενάλ στο εκδοτικό εγχείρημα των Ντιντερό και Ντ' Αλαμπέρ φημολογείται αλλά δεν έχει αποδειχτεί.

ανακαλύψεις του 15^{ου} αιώνα μέχρι την Αμερικάνικη Επανάσταση, μέσα στην *Ιστορία των δύο Ινδιών* διέπεται από τους όρους *πολιτισμός* και *πολιτισμένος*, άμεσα συνδεδεμένους με την έννοια της *προόδου*, της *βελτίωσης* και των *Φώτων*. Παράλληλα αντικατοπτρίζει τη συνείδηση του ιδιαίτερου ρόλου της Ευρώπης στην ιστορία της ανθρωπότητας, ρόλος ο οποίος επιτυγχάνεται χάρη στην πρόοδο του εμπορίου, στην άνθηση της τρίτης τάξης, στην εφεύρεση της τυπογραφίας και στην επιτάχυνση των επιστημών και των τεχνών, παράγων και ταυτόχρονα αποτέλεσμα της προόδου. Την ίδια στιγμή η πορεία της Ευρώπης παρουσιάζεται ως μια κοινωνική και πολιτισμική διαδικασία εν δυνάμει οικουμενική, που ακουμπά στους ώμους μιας φιλόπονης τρίτης τάξης, η οποία αποτελεί το στύλο της οικονομίας.⁷

Ως εκ τούτου το κείμενο της *Ιστορίας των δύο Ινδιών* χαρακτηρίζεται σήμερα ως *locus classicus* της σχετικά πρόσφατης συζήτησης που αφορά τη σχέση Διαφωτισμού και αποικιοκρατίας, διότι εκτός του ότι αναμφισβήτητα συνοψίζει τις οικονομικές και γεωγραφικές πληροφορίες που αφορούν τον αποικιοκρατούμενο κόσμο την εποχή του Διαφωτισμού, ταυτόχρονα φωτίζει την αναντιστοιχία ανάμεσα στις ιδέες του κινήματος και την αποικιακή πραγματικότητα.⁸ Το ερώτημα αν οι προθέσεις και τα οράματα του συγγραφέα, πάντα ως εκπροσώπου του αιώνα των Φώτων, συνωμοτούν ή αντιμάχονται με την αποικιοκρατία, καθοσιώνουν ή ξεσκεπάζουν τους μύθους της προόδου και του πολιτισμού, πάνω στους οποίους εδραιώνεται η ευρωπαϊκή ανωτερότητα, αποτελεί το διακύβευμα της ιστορικής έρευνας και του κριτικού λόγου. Στο θέμα όμως αυτό θα επανέλθουμε.

Οι δέκα τόμοι του έργου διαρθρώνονται σε 19 βιβλία, τα οποία υποδιαιρούνται σε πολυάριθμα κεφάλαια. Το 1^ο βιβλίο ξεκινά με μια εισαγωγή που επισημαίνει τους στόχους, τη μέθοδο και τις βασικές αρχές του συγγραφέα, και συνεχίζει με μια σύντομη ιστορική αναδρομή στην ευρωπαϊκή ιστορία από την αρχαιότητα μέχρι τις παραμονές των ανακαλύψεων. Ο κύριος όγκος του 1^{ου} βιβλίου και τα τέσσερα που ακολουθούν (1-5), περιγράφουν την ευρωπαϊκή επέκταση στην Ασία, στις λεγόμενες Ανατολικές Ινδίες, με αναφορές στους ιθαγενείς πολιτισμούς και την ιστορία τους. Η πορεία κάθε σημαντικής αποικιοκρατικής δύναμης, της Πορτογαλίας, της Ολλανδίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας, καταλαμβάνει από ένα

---

⁷ Βλ. ενδεικτικά Guido Abbattista: « Temps et Espace », στο Vincenzo Ferrone & Daniel Roche (επιμ.), *Le monde des Lumières*, Παρίσι, 1999 (α' έκδοση στα ιταλικά 1997), σ.166 και Hans-Jürgen Lüsebrink: «Civilisation», στο ίδιο σ.171-172.

⁸ Dorinda Outram, *The Enlightenment*, Καίμπριτζ 1995, κεφ. "The Enlightenment and the Exotic", σ.73-74

βιβλίο, ενώ το 5^ο συνοψίζει τις ελάχιστες εμπορικές δραστηριότητες της Δανίας, του Βελγίου, της Σουηδίας, της Πρωσίας, της Ισπανίας και της Ρωσίας στην Ασία. Τα βιβλία 6 έως 9 αφορούν τη Νότια Αμερική και συγκεκριμένα τις λεηλασίες των Ισπανών και την εδραίωση της πορτογαλικής κυριαρχίας στη Βραζιλία, με πρόδηλη την επιρροή του Las Casas. Τα επόμενα τέσσερα βιβλία (10-14) ασχολούνται με τα νησιά των Δυτικών Ινδιών, που την εποχή εκείνη αποτελούσαν την πιο προσοδοφόρα ευρωπαϊκή κτήση, ενώ το 11^ο βιβλίο είναι αφιερωμένο αποκλειστικά στην ιστορία και την πρακτική του εμπορίου των σκλάβων. Τα τελευταία τέσσερα βιβλία (15-18) αφορούν τις αγγλικές και γαλλικές κτήσεις στη Βόρεια Αμερική και, όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, ξαναγράφηκαν προκειμένου να συμπεριλάβουν τα γεγονότα της Αμερικανικής Επανάστασης του 1776 για τις ανάγκες της τρίτης έκδοσης. Το 19^ο βιβλίο, το οποίο και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, αποτελεί μια σύννοψη των βασικότερων προβληματισμών, όπως αυτοί αναδύθηκαν στα 18 βιβλία που προηγήθηκαν. Κρίνουμε χρήσιμο να παραθέσουμε σε μετάφραση τους τίτλους των 19 βιβλίων:

Τόμος Α΄

Βιβλίο α΄: Γενική Εισαγωγή (σ.1-41). Ανακαλύψεις, πόλεμοι και κατακτήσεις των Πορτογάλων στις Ανατολικές Ινδίες.

Βιβλίο β΄: Εγκαταστάσεις, πόλεμοι, πολιτική και εμπόριο των Ολλανδών στις Ανατολικές Ινδίες.

Τόμος Β΄

Βιβλίο γ΄: Εγκαταστάσεις, εμπόριο και κατακτήσεις των Άγγλων στις Ανατολικές Ινδίες.

Βιβλίο δ΄: Ταξίδια, εγκαταστάσεις, πόλεμοι και εμπόριο των Γάλλων στις Ανατολικές Ινδίες.

Τόμος Γ΄

Βιβλίο ε΄: Εμπόριο της Δανίας, της Οστάνδης, της Σουηδίας, της Πρωσίας, της Ισπανίας, της Ρωσίας, στις Ανατολικές Ινδίες. Σημαντικά ερωτήματα πάνω στις σχέσεις της Ευρώπης με τις Ινδίες.

Βιβλίο στ΄: Ανακάλυψη της Αμερικής. Κατάκτηση του Μεξικού. Ισπανικές εγκαταστάσεις σε αυτή την περιοχή του Νέου Κόσμου.

Τόμος Δ΄

Βιβλίο ζ΄: Κατάκτηση του Περού από τους Ισπανούς. Αλλαγές στην ισπανική αυτοκρατορία μετά τις κατακτήσεις.

Βιβλίο η΄: Κατάκτηση της Χιλής και της Παραγουάης από τους Ισπανούς. Γεγονότα που ακολούθησαν την ισπανική εισβολή. Αρχές με βάση τις οποίες η Ισπανία διοικεί τις αποικίες της.

Τόμος Ε΄

Βιβλίο θ΄: Εγκατάσταση των Πορτογάλων στη Βραζιλία. Πόλεμοι. Αγαθά και πλούτη αυτής της αποικίας.

Βιβλίο ι΄: Εγκατάσταση των ευρωπαϊκών εθνών στο μεγάλο Αρχιπέλαγος της Αμερικής.

Τόμος Στ΄

Βιβλίο ια΄: Οι Ευρωπαίοι αγοράζουν από την Αφρική καλλιεργητές για τις Αντίλλες. Τρόπος που γίνεται αυτό το εμπόριο. Αγαθά που οφείλονται στην εργασία των σκλάβων.

Βιβλίο ιβ΄: Εγκαταστάσεις των Ισπανών, των Ολλανδών και των Δανών στα νησιά της Αμερικής.

Τόμος Ζ΄

Βιβλίο ιγ΄: Εγκατάσταση των Γάλλων στα νησιά της Αμερικής.

Βιβλίο ιδ΄: Εγκατάσταση των Άγγλων στα νησιά της Αμερικής.

Τόμος Η΄

Βιβλίο ιε΄: Εγκατάσταση των Γάλλων στη Βόρεια Αμερική. Πού βάσιζαν τις ελπίδες τους για ευημερία.

Βιβλίο ιστ΄: Νέα τάξη πραγμάτων στις Γαλλικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής. Τι αποτελέσματα είχαν τα νέα σχέδια.

Βιβλίο ιζ΄: Αγγλικές αποικίες στον κόλπο του ποταμού Hudson, στον Καναδά, στο νησί του Αγίου Ιωάννη, στη Νέα Σκοτία, στη Νέα Αγγλία, στη Νέα Υόρκη, στη Νέα Υερσέη.

Τόμος Θ΄

Βιβλίο ιη΄: Αγγλικές αποικίες στην Πενσιλβανία, στο Μέρυλαντ, στη Βιρτζίνια, στην Καρολίνα, στη Τζόρτζια και στη Φλόριντα. Γενικές σκέψεις πάνω σε αυτές τις εγκαταστάσεις.

Τόμος Ι΄

Βιβλίο ιθ΄: Θρησκεία, διακυβέρνηση, πολιτική, πόλεμος, ναυτιλία, εμπόριο, γεωργία, βιοτεχνία, πληθυσμός, φόροι, πίστωση, γράμματα και καλές τέχνες, φιλοσοφία, ηθική, στοχασμοί για τα θετικά και τα αρνητικά που έφερε στην Ευρώπη η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου.

4. Εκδοτική ιστορία και ζητήματα διάχυσης

Η έκδοση του 2006 που χρησιμοποιούμε στην παρούσα εργασία, αν και δεν αποτελεί κριτική και σχολιασμένη έκδοση, παρά αναπαραγωγή της έκδοσης του 1780, έρχεται να καλύψει ένα κενό περίπου δύο αιώνων στην εκδοτική ιστορία των έργων του γαλλικού Διαφωτισμού. Η εκδοτική ιστορία του έργου του Ρενάλ έχει ως εξής:⁹

1770: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Πρώτη ανώνυμη έκδοση σε επτά τόμους. Τόπος έκδοσης η Χάγη.

1772: απαγόρευση της έκδοσης από το Συμβούλιο του Βασιλιά.

1774: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Δεύτερη ανώνυμη έκδοση σε επτά τόμους, συνοδευόμενη από πορτρέτο του Ρενάλ. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους το έργο συμπεριλαμβάνεται στο *Index απαγορευμένων βιβλίων* της καθολικής εκκλησίας.

1780: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*. Τρίτη έκδοση σε δέκα τόμους, επώνυμη και με πορτρέτο του Ρενάλ. Τόπος έκδοσης η Γενεύη.

---

⁹ Βλ. το χρονολόγιο του Gilles Bancarel που συνοδεύει τη σύγχρονη έκδοση του Raynal: *ό.π.*, τ.1, σ.39-47 της εισαγωγής.

1781: η βασιλική αυλή κηρύσσει το έργο βλάσφημο και στις 29 Μαΐου η έκδοση παραδίδεται στη δημόσια πυρά. Τον Αύγουστο καταδικάζεται επίσημα και από τη Σορβόννη. Στα τέλη του ίδιου έτους εκδίδεται η *Επανάσταση της Αμερικής*, που αποτελεί απόσπασμα της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*. Γίνεται αμέσως best-seller στην Αμερική και αφορμή για τη συγγραφή μιας επιστολής του Thomas Payne προς τον Ρενάλ (1783).

1782: έκδοση με αποσπάσματα από την *Ιστορία των δύο Ινδιών*, υπό τον τίτλο *Esprit et génie de M. l'abbé Raynal*.

1793: *Abrégé de l'Histoire... deux Indes, ouvrage du citoyen Raynal, par Leclerc fils*, επιτομή αφιερωμένη στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση. Τόπος έκδοσης η Λυών.

1804: ο Leclerc, συντάκτης της ανωτέρω επίτομης έκδοσης, προτείνει την επανέκδοση του έργου στο Institut de France. Η απόπειρα δεν τελεσφορεί.

1809: η έκδοση του 1780 προβλέπεται να επανεκδοθεί ως μέρος ενός μεγαλεπήβολου εκδοτικού προγράμματος του Βοναπάρτη. Ο αυτοκράτορας σχεδιάζει μια ιστορική βιβλιοθήκη σε 3000 τόμους, η οποία θα συγκεντρώνει όλα τα έργα πάνω στην ιστορία των λαών όλου του κόσμου. Το σχέδιο αυτό δεν πραγματοποιείται ποτέ.

1820: μεταθανάτια έκδοση της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*, γνωστή και ως *τέταρτη έκδοση*. Εκδόθηκε με βάση τα χειρόγραφα του συγγραφέα, που ο ίδιος κληροδότησε στην κοινότητα της γενέτειράς του Saint-Geniez-d'Olt. Τα έσοδα από τις πωλήσεις προορίζονταν να χρησιμεύσουν για την ίδρυση δημοτικού σχολείου. Στην πραγματικότητα πρόκειται για έκδοση «κεκαθαρμένη» από τα πιο ριζοσπαστικά αποσπάσματα.

1821: *état des colonies et du commerce des Européens dans les deux Indes depuis 1783 jusqu'en 1821, pour faire suite à l'Histoire philosophique*. Δίτομη έκδοση, που προβάλλεται ως συνέχεια του έργου του Ρενάλ.

1820-2006: εκδόσεις αποσπασμάτων του έργου στα γαλλικά ή σε μετάφραση (κυρίως τα αποσπάσματα που ανήκουν στο Ντιντερό).

2006: πιστή αναπαραγωγή της τρίτης δεκάτομης έκδοση τους 1780 από τον εκδοτικό οίκο *La Bibliothèque des Introuvables*, συνοδευόμενη από μια εισαγωγή του προέδρου της *Société d'étude Guillaume-Thomas Raynal*, Gilles Bancarel, και ένα χρονολόγιο του συγγραφέα.

Η *Ιστορία των δύο Ινδιών* υπήρξε, όπως έχει αποδείξει ο Robert Darnton σε σχετικές μελέτες, ένα από τα πιο εμβληματικά *απαγορευμένα best-sellers* της προ-επαναστατικής Γαλλίας. Συγκεκριμένα, με βάση το αρχείο της *STN (Société Typographique de Neuchâtel)*, σε πίνακα που παρουσιάζει το top 35 των παράνομων best sellers που διακινούνταν στη Γαλλία μεταξύ 1769 και 1789, η *Ιστορία* καταλαμβάνει την 5^η θέση, ενώ ο Raynal χάρη στον ένα και μοναδικό αυτό τίτλο εμφανίζεται ως ο 8^{ος} πιο πολυδιαβασμένος συγγραφέας, με πρώτο τον Βολταίρο και μόλις 9^ο το Ρουσό και 10^ο τον Ελβέτιο.¹⁰ Αντίστοιχη ήταν και η τύχη του έργου εκτός Γαλλίας αφού γρήγορα μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, όπως γερμανικά, αγγλικά, δανέζικα, ισπανικά, ουγγρικά, ιταλικά, πορτογαλικά, ρωσικά, σουηδικά.¹¹ Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, το επιστημονικό ενδιαφέρον για το πολύτομο έργο του Ρενάλ, που πολύ σύγχρονοι μελετητές συγκρίνουν με την Εγκυκλοπαίδεια των Diderot-D'Alembert, είναι αρκετά πρόσφατο.

5. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 εκδίδεται η δίτομη μελέτη του Peter Gay για τον Διαφωτισμό, η οποία εγκαινιάζει σε διεθνές επίπεδο τη σύγχρονη ιστορική συζήτηση για το πνευματικό αυτό κίνημα. Στη διάσημη εισαγωγή του, όπου ο Διαφωτισμός περιγράφεται ως το σύνολο των σκέψεων και των πρακτικών ενός μικρού αλλά πολύβουου κοπαδιού αποτελούμενου από μια δωδεκάδα περίπου διανοητές, δε συμπεριλαμβάνει τον αβά Ρενάλ στους στρατηγούς του κινήματος. Κρίνει όμως απαραίτητο να τον συμπεριλάβει, μαζί με τους Marmontel, Mably, Galiani, Grimm και πολλούς άλλους, στους λοχαγούς που, αν και στον καιρό τους

---

¹⁰ βλ. Robert Darnton: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1996, σ.63-65.

¹¹ βλ. Cecil Courtney & Claudette Fortuny : «Répertoire d'ouvrages et d'articles sur Raynal (1800-2003)», *Voltaire Raynal Rousseau Allégorie*, Οξφόρδη 2003, (*SVEC* 2003:07), σ. 37-113, λήμματα 3:21-3:43

πολυδιαβασμένοι και διάσημοι, στη σύγχρονη εποχή ήταν μάλλον άγνωστοι και το έργο τους παραμελημένο.¹²

Αν και το συγκεκριμένο έργο του Ρενάλ χρησίμευσε ως ένα από τα βασικά έργα αναφοράς για τη γενιά της Γαλλικής Επανάστασης, μετά το 1789 ο συγγραφέας και το έργο του πέφτουν στην αφάνεια, γεγονός που προφανώς σχετίζεται με τη στάση του συγγραφέα της στα επαναστατικά γεγονότα από το 1789 και εξής. Το ερευνητικό ενδιαφέρον γεννιέται δειλά στη δεκαετία του 1920 με τις μελέτες του Anatole Feugère για τον Ρενάλ και το συγγραφικό του έργο,¹³ ο οποίος εδραιώνει την παραδοσιακή, μετεπαναστατική άποψη, που θέλει τον συγγραφέα απλό ανθολόγο-εραμιστή, όπως άλλωστε και ο δάσκαλός του, ιστορικός της λογοτεχνίας, Gustave Lanson.¹⁴

Στον απόηχο του αντιαποικιακού αγώνα που ξεσπά μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το ενδιαφέρον των ερευνητών για την *Ιστορία των δύο Ινδιών* αναζωπυρώνεται. Αξίζει να σημειώσουμε πως περίπου μια δεκαετία νωρίτερα έχει εκδοθεί το αργότερα διάσημο έργο του C.L.R. James, *Black Jacobins*, όπου το έργο του Ρενάλ εμφανίζεται ως το βασικό ανάγνωσμα του ηγέτη της Δομινικανής Επανάστασης του 1789, Toussaint L'Ouverture.¹⁵ Μάλιστα ο συγγραφέας παρουσιάζει τον ιδρυτή της πρώτης ανεξάρτητης μαύρης δημοκρατίας να αυτοπροσδιορίζεται ως η ενσάρκωση του μαύρου ηρωικού ηγέτη, την έλευση του οποίου προανήγγειλε ο Ρενάλ.¹⁶

Το ερευνητικό ενδιαφέρον αρχικά επικεντρώνεται στην συμβολή του Ντιντερό, που αντιπροσωπεύει για τους περισσότερους τον θεμελιωτή του αντι-αποικιοκρατικού και αντι-δουλοκτητικού πνεύματος. Την αρχή κάνουν οι μελέτες των Herbert Diekmann και Hans Wolpe¹⁷ και τις διαδέχονται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 η μελέτη του στρατευμένου διανοούμενου της αριστεράς Yves Benot και η ιστορικό-ανθρωπολογική προσέγγιση της Michèle Duchet στη Γαλλία.¹⁸ Η Duchet αναλαμβάνει εν τέλει και τη συστηματική προσπάθεια να εντοπιστούν όσα

¹² Peter Gay: *The Enlightenment: An Interpretation*, 2τ., Νέα Υόρκη- Λονδίνο 1966-1969, τ.1, σ.18-19.

¹³ Anatole Feugère: *Un précurseur de la Révolution. L'abbé Raynal (1773-1796)*, Ανγκουλέμ, 1922.

¹⁴ Ο Lanson κατέχει στα γαλλικά γράμματα μια θέση αντίστοιχη του Κ.Θ.Δημαρά.

¹⁵ C.L.R. James: *The Black Jacobins. Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, β΄ αναθεωρημένη έκδοση: Νέα Υόρκη 1989 (α΄ έκδοση: 1938), βλ. κυρίως σ.19-20, 74, 203.

¹⁶ Raynal: *ό.π.*, τ.6, σ.221.

¹⁷ Herbert Diekmann, *Inventaire du Fonds Vandeul et inédits de Diderot*, Γενεύη-Λιλ 1951 και Hans Wolpe, *Raynal et sa machine de guerre. L'Histoire des deux Indes et ses perfectionnements*, Παρίσι 1957.

¹⁸ Yves Benot: *Diderot, de l'athéisme à l'anticolonialisme*, Παρίσι 1970 και Michèle Duchet: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Παρίσι 1971.

κείμενά του Ντιντερό εντάχθηκαν στην *Ιστορία* του Ρενάλ, με βάση τα χειρόγραφα του αρχείου Vandeul (κληρονόμοι του Ντιντερό).¹⁹

Την τελευταία εικοσαετία το ενδιαφέρον των ερευνητών του 18^{ου} για το έργο του Ρενάλ έχει διαφορετικό σημείο εκκίνησης. Η στροφή από τη μελέτη του κανόνα των φιλοσόφων του Διαφωτισμού, τύπου Gay, στη μελέτη της δημόσιας σφαίρας που αρχίζει να διαμορφώνεται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, και η ανάπτυξη του συναφούς επιστημονικού πεδίου της ιστορίας της ανάγνωσης, ευνοεί τη μελέτη της *Ιστορίας των δύο Ινδιών* υπό μια νέα οπτική που εφορμά από την τεράστια εκδοτική επιτυχία της, και επιδιώκει να εξετάσει το διεθνές της αντίκτυπο στο αναγνωστικό κοινό της εποχής της. Αυτή είναι και η οπτική του πρώτου διεθνούς συνεδρίου με θέμα τον Ρενάλ και την *Ιστορία των δύο Ινδιών*, που διοργανώνεται το 1987 υπό τον χαρακτηριστικό τίτλο *Lectures de Raynal*.²⁰ Στο συνέδριο αυτό, μεταξύ άλλων, εξετάζεται η υποδοχή της *Ιστορίας* από τον γαλλικό προεπαναστατικό τύπο, η πρόσληψή της τον καιρό της Γαλλικής Επανάστασης, η τύχη της στην Ισπανία, τη Δανία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Αγγλία, την Ουγγαρία, την Πολωνία, τη Ρωσία, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, τη Νότια Αμερική και, τέλος, τις σλαβικές περιοχές υπό τουρκική κυριαρχία.²¹

Η παραδοσιακή άποψη που χαρακτηρίζει το Ρενάλ ερανοστή εγκαταλείπεται επίσημα λίγα χρόνια αργότερα, όταν το 1991, στο διεθνές συνέδριο του Passau, τίθενται υπό έρευνα οι βασικές μέθοδοι και στρατηγικές που ανέπτυξε ο συγγραφέας κατά τη σύνταξη της μνημειώδους *Ιστορίας* του. Η έννοια του εκλαϊκευμένου συμπλήματος που τη συνόδευε, υποκαθίσταται από τις έννοιες της *ανασυγγραφής* (reécriture) και της *πολυσυγγραφής* (polygraphie), μέσω των οποίων επιχειρείται η αποκατάσταση μιας πρωτοτυπίας και μιας δυναμικής τις οποίες ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν και να εκτιμήσουν οι αναγνώστες της εποχής της.²²

¹⁹ M. Duchet : *Diderot et l' Histoire de Deux Indes...*, ό.π.

²⁰ *Lectures de Raynal: L'Histoire de deux Indes en Europe et en Amerique au XVIIIe siècle*. Actes du Colloque de Wolfenbüttel (1987), Hans-Jürgen Lüsebrink & Manfred Tietz (επιμ.), Oxford, The Voltaire Foundation (SVEC 286), 1991

²¹ Η τελευταία αυτή ανακοίνωση της Gabrijela Vidan: « Une réception fragmentée: le cas de Raynal en terres slaves du Sud » στο *Lectures de Raynal...*, ό.π.. σ.361-371, μπορεί να μας οδηγήσει σε ανάλογα ερωτήματα που αφορούν την τύχη του Ρενάλ στις ελληνικές βιβλιοθήκες του Διαφωτισμού. Το συμπέρασμα της ερευνήτριας ότι ο νοτιοσλάβος αναγνώστης δεν συναντούσε τον εαυτό του εντός της Ευρώπης που περιέγραφε ο Ρενάλ, γι' αυτό και το έργο του δεν είχε καμιά ιδιαίτερη τύχη στις περιοχές αυτές, δημιουργεί εύλογα την υποψία μιας νεοελληνικής ανάγνωσης του Ρενάλ που πιθανόν να ενορχηστρώνεται γύρω από την πληθώρα αρχαιοελληνικών αναφορών μέσα στην *Ιστορία των δύο Ινδιών*.

²² *L'histoire de deux Indes : Réécriture et polygraphie*. Actes du colloque de Passau (1991), Hans-Jürgen Lüsebrink & Anthony Strugnell (επιμ.), Oxford, The Voltaire Foundation (SVEC 333), 1995.

Το επόμενο διεθνές συνέδριο με θέμα τον Ρενάλ, πραγματοποιήθηκε το 1996 στην πρωτεύουσα της περιφέρειας Aveyron, την πόλη Rodez των Μέσων Πυρηναίων, γενέθλια περιοχή του συγγραφέα, με την ευκαιρία του εορτασμού των διακοσίων χρόνων από το θάνατό του. Στο συνέδριο αυτό επιχειρείται για πρώτη φορά η παρουσίαση του συνολικού έργου του Ρενάλ, από τα πρώτα του γραπτά μέχρι τις τελευταίες εκδοτικές και συγγραφικές του απόπειρες, με απώτερο στόχο να εντοπιστούν τα διαδοχικά στάδια της καριέρας του ως επαγγελματία συγγραφέα-διανοούμενου, αυτής της νέας κοινωνικό-επαγγελματικής κατηγορίας που αναδύεται ταυτόχρονα με τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας. Η πρώτη ομάδα ανακοινώσεων ανοίγει το δρόμο για τη μελέτη τριών πρώιμων πονημάτων του συγγραφέα, της *Histoire du Stadhoudérat* (1748), της *Histoire du Parlement d'Angleterre* (1748) και των *Mémoires historiques militaires et politiques de l'Europe* (1754). Η δεύτερη και πλουσιότερη ομάδα ανακοινώσεων προάγει τη μελέτη του κατεξοχήν έργου του, της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*, με ζητήματα που αφορούν την εκδοτική ιστορία, τις θεματικές και την πρόσληψή της. Τέλος, η τρίτη ομάδα ανακοινώσεων αφορά εκδοτικά σχέδια και δημοσιεύσεις του Ρενάλ της τελευταίας περιόδου της ζωής του: *Histoire de l'Afrique septentrionale* και *Histoire de la Révocation de l'Edit de Nantes*.²³ Ας σημειωθεί, ως ένδειξη ενός σταθερά αυξανόμενου επιστημονικού ενδιαφέροντος, πως το συνέδριο του Rodez οργανώθηκε από τη νεοϊδρυθείσα *Société d'Étude Guillaume-Thomas Raynal*, ο πρόεδρος της οποίας, Gilles Bancarel, είναι και συγγραφέας της πρώτης, μετά από τη μεσοπολεμική του Anatole Feugère, βιογραφίας του Ρενάλ.²⁴

Το 10^ο διεθνές συνέδριο του Διαφωτισμού, τρία χρόνια αργότερα, περιλαμβάνει μια στρογγυλή τράπεζα αφιερωμένη στην *Ιστορία των δύο Ινδιών*, όπου με βάση το περιεχόμενό της εξετάζονται: η ανάπτυξη μιας νέας, στρατευμένης και έντονα πολιτικής, ρητορικής, το προτεσταντικό ζήτημα και η καθολική αντιμεταρρύθμιση, η κριτική των ισπανικών αποικιοκρατικών κατακτήσεων και, τέλος ο αγγλο-γαλλικός ανταγωνισμός στα πλαίσια του αποικιοκρατικού εγχειρήματος.²⁵

Σήμερα οι ερευνητές του Ρενάλ και όλοι οι λεγόμενοι *dixhuitièmistes*, οι ερευνητές που ασχολούνται με τον 18^ο αιώνα, βρίσκονται εν αναμονή:

²³ *Raynal, de la polémique à l'histoire*. Actes du colloque de Rodez (1996), Gilles Bancarel & Gianluigi Goggi (επιμ.), Oxford, The Voltaire Foundation (SVEC 2000 : 12), 2000

²⁴ Gilles Bancarel, ό.π.

²⁵ *L'histoire de deux Indes et quelques débats du dix-huitième siècle*. Actes de la Table Ronde sur Raynal, Congrès international des Lumières (Dublin 1999), Anthony Strugnell (επιμ.), Oxford, The Voltaire Foundation (SVEC 2003 :07), 2003, σ. 115-245

α) των πρακτικών του συνεδρίου *Raynal et ses Réseaux*, που οργανώθηκε από την *Εταιρία Μελέτης Ρενάλ* στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας το Δεκέμβριο του 2006.

β) της πρώτης κριτικής έκδοσης της *Ιστορίας των Ινδιών* από μια διεθνή ομάδα ερευνητών με διευθυντή τον Anthony Strugnell υπό την εποπτεία του *Ιδρύματος Voltaire* του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

γ) μιας Βιβλιογραφίας των έργων του Ρενάλ από την Cecil Courtney.

Πρέπει ωστόσο να υπογραμμισθεί ιδιαίτερος το γεγονός πως η ερευνητική αναβάθμιση της *Ιστορίας των δύο Ινδιών* τις τελευταίες δεκαετίες συναντήθηκε με και ενισχύθηκε από την αναθεωρητική σκέψη του μεταμοντερνιστικού κινήματος και τους συναφείς προβληματισμούς της μετααποικιακής κριτικής. Οι μελετητές του μνημειώδους έργου του Ρενάλ και εν γένει οι *dixhuitièmistes* δεν ήταν δυνατό να μη λάβουν υπόψη τους τις ηχηρές καταγγελίες των μεταμοντερνιστών, που, αφενός απηχώντας τις πολυσυζητημένες θέσεις των Χορκχάιμερ και Αντόρνο,²⁶ ανασκευάζουν τον οικουμενικό επιχειρημα των φιλοσόφων ως πρόφαση για την επέκταση της Δυτικής ηγεμονίας, αφετέρου στηριζόμενοι στη γλωσσολογική και ανθρωπολογική θεωρία του Foucault και με βασικό ερευνητικό παράδειγμα τον *Οριενταλισμό* του Said, καταδικάζουν την ευρωπαϊκή πολιτισμική αποστολή και την «κατασκευή» των ιθαγενών που εισηγούνται τα κείμενα του Διαφωτισμού, ως πολιτισμικό ιμπεριαλισμό με στόχο την υποδούλωση του μη-ευρωπαϊού «άλλου».

Τις αντιφάσεις ανάμεσα στην οικουμενικά χειραφετητική ιδεολογία του Διαφωτισμού και την αποικιακή πραγματικότητα της δουλείας και της εκμετάλλευσης προσπαθεί να αναδείξει ο ανθρωπολόγος Michel-Rolph Trouillot παραπέμποντας συστηματικά στο έργο των Ρενάλ και Ντιντερό, όταν μελετά την πρόσληψη της Δομηνικανής Επανάστασης του 1789 από την επίσης επαναστατημένη Γαλλία,²⁷ ενώ στην ανάλυση της η ιστορικός Dorinda Outram χαρακτηρίζει την *Ιστορία των δύο Ινδιών* πολύτιμη ως «ρεπερτόριο των αμφιλεγόμενων στάσεων του Διαφωτισμού απέναντι ακριβώς στην επιχείρηση που ενίσχυε τις οικονομικές της σχέσεις με εκτεταμένες περιοχές του μη-ευρωπαϊκού κόσμου».²⁸

Το αποτέλεσμα της εμπλοκής της μεταμοντέρνας θεωρίας και της μετααποικιακής κριτικής - στα πλαίσια της λεγόμενης στις επιστήμες του ανθρώπου γλωσσολογικής

²⁶ Τέοντορ Αντόρνο-Μαξ Χορκχάιμερ: *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά Αποσπάσματα*, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου, επίμετρο Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Αθήνα 1996.

²⁷ Michel-Rolph Trouillot: «An Unthinkable History. The Haitian Revolution as a Non-event», στον ίδιο: *Silencing the Past. Power and the Production of History*, Βοστόνη 1995, σ. 70-107 και 167-176.

²⁸ Outram, Dorinda: *The Enlightenment*, Κάιμπριτζ 1995, σ.73.

στροφής που εισηγείται τις έννοιες της αναπαράστασης, επινόησης, κατασκευής και αποδόμησης του «άλλου» - στη μελέτη του Διαφωτισμού ήταν η διαμόρφωση δύο αντιπαρατιθέμενων κριτικών προσεγγίσεων: της μεταμοντέρνας προσέγγισης τύπου Outram που αποδομεί το Διαφωτισμό και εν γένει τη νεωτερικότητα, και του αντίποδά της που υπεραμύνεται της ριζοσπαστικότητας του διαφωτιστικού κινήματος και θεωρεί τη νεωτερικότητα ζωντανή, ικανή ακόμη να προσφέρει πολύτιμες αξίες. Την κριτική αυτή άποψη που εδραίωνε στα πλαίσια της ιστορικής επιστήμης ο Peter Gay τη δεκαετία του 1960, υπερασπίζονται σήμερα ιστορικοί όπως η Margaret Jacob, που θεωρεί το έργο του Ρενάλ ως ξεκάθαρη καταγγελία της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας και του ενδημικού ρατσισμού που διαπνέει τον ευρωπαϊκό ιμπεριαλισμό²⁹, ο Jonathan Israel, που ισχυρίζεται χαρακτηριστικά πως «το ριζοσπαστικό ρεύμα πρόσφερε μια ομολογουμένως “οικουμενική” ηθικοπολιτική άποψη τόσο πνευματικά ρωμαλέα, ώστε να θεμελιώσει ένα γενικό αντιαποικιοκρατικό σύστημα, το οποίο επρόκειτο να κορυφωθεί κατά το Διαφωτισμό με την τελική έκδοση της *Ιστορίας των δύο Ινδιών* του αβά Ρενάλ στα 1780, μια ηχηρή καταγγελία της ανηλεούς κατάκτησης, εκμετάλλευσης και υποδούλωσης της Αφρικής, της Ασίας και της Βόρειας και Νότιας Αμερικής από την Ευρώπη»³⁰, και ο Robert Darnton, που ισχυρίζεται χαρακτηριστικά πως οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο δεν μπόρεσαν στον κόπο να μελετήσουν ούτε ένα έργο συγγραφέα του Διαφωτισμού.³¹

Η δική μας εργασία επιθυμεί ακριβώς να μελετήσει το τελευταίο βιβλίο της *Ιστορίας* του Ρενάλ, το κατεξοχήν στοχαστικό, όπου ο συγγραφέας επιχειρεί να ανασυστήσει πιο οργανωμένα τους προβληματισμούς που διατυπώνονται διάχυτα μέσα στα 18 βιβλία αφήγησης γεγονότων και περιγραφής της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας. Οι προβληματισμοί αυτοί στοχεύουν να αναδείξουν την νέα τάξη πραγμάτων που προέκυψε από τη συνάντηση του Νέου Κόσμου με τον Παλιό, να αντιπαραβάλλουν την κατάσταση της Ευρώπης με αυτή που προηγήθηκε των ανακαλύψεων, να σταθμίσουν τα υπέρ και τα κατά αυτής της νέας τάξης, να την αξιολογήσουν. Επομένως η παρουσίαση του 19^{ου} βιβλίου μας δίνει την ευκαιρία, προσπερνώντας σχετικά ανώδυνα τα υπόλοιπα 18, να εντοπίσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο της Ευρώπης έτσι όπως το αντιλαμβάνονται οι Διαφωτιστές, τόσο της

²⁹ Margaret C Jacob.: *The Enlightenment. A Brief History with Documents*, Βοστώνη-Νέα Υόρκη 2001, σ.65.

³⁰ Jonathan Israel: *Enlightenment contested. Philosophy, modernity and the emancipation of man. 1670-1752*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006, σ.594.

³¹ Robert Darnton: *Georges Washington's False Teeth. An Unconventional Guide to the Enlightenment*, Νέα Υόρκη 2003, σ.15.

Ευρώπης που καταγγέλλουν όσο και της Ευρώπης που οραματίζονται, παρακολουθώντας εκ του σύνεγγυς ένα κείμενο που και λόγω του όγκου των πληροφοριών και λόγω της διάχυσης στην εποχή του, υπήρξε εμβληματικό του Διαφωτισμού. Χωρίς να μπούμε στον πειρασμό να χρησιμοποιήσουμε θεωρίες υπέρ της ριζοσπαστικότητας ή υπέρ της αμφιταλάντευσης των Φιλοσόφων απέναντι στο αποικιοκρατικό εγχείρημα της Ευρώπης, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε μέσα από την επιμελή παρουσίαση του κειμένου του Ρενάλ πώς η Ευρώπη, έννοια σήμερα δεδομένη και αυτονόητη ειδικά μετά τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παίρνει σάρκα και οστά στο μυαλό ενός ιστορικού στοχαστή του διαφωτιστικού κινήματος μέσα από την αναδρομή και το στοχασμό πάνω στην επιχείρηση της αποικιοκρατίας.³² Θα επιμείνουμε λοιπόν στην προσεκτική ανάγνωση της πηγής μας.

---

³² Για την έννοια της Ευρώπης στα ιστορικά κείμενα των Διαφωτιστών, εξαιρετικά διαφωτιστικό και βοηθητικό της ανάγνωση του Ρενάλ που θα αποπειραθούμε, είναι το άρθρο του J.G.A. Pocock: «Some Europes in their History», στο Anthony Pagden (επιμ.): *The Idea of Europe. From Antiquity to European Union*, Καίμπριτζ 2002, σ.55-71.

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Η Ευρώπη μετά την ανακάλυψη του κόσμου

1. Εισαγωγή

«Πρώτα δείξαμε την κατάσταση της Ευρώπης πριν την ανακάλυψη των δύο Ινδιών. Έπειτα ακολουθήσαμε την αβέβαιη, τυραννική και αιματοβαμμένη πορεία των εγκαταστάσεων που διαμορφώθηκαν σ' αυτούς τους μακρινούς τόπους. Δε μας μένει παρά να αναπτύξουμε την επίδραση που άσκησαν οι σχέσεις με τον Νέο Κόσμο, πάνω στις γνώμες, τα καθεστώτα, τη δραστηριότητα (*industrie*), τις τέχνες, τα ήθη, την ευτυχία του παλαιού. Ας ξεκινήσουμε από τη θρησκεία».³³

Με τις τρεις αυτές φράσεις ο συγγραφέας ανακεφαλαιώνει τα 18 βιβλία του έργου του και προλογίζει το 19^ο και τελευταίο. Από αυτές είναι αναγκαίο, πριν προχωρήσουμε με την παρουσίαση των θέσεών του, να υπογραμμίσουμε τα τρία επίθετα, με τα οποία επιλέγει για να χαρακτηρίσει την πορεία της ευρωπαϊκής εξάπλωσης, και αυτό γιατί συνοψίζουν την άποψή του για τα γεγονότα που περιέγραψε. «Αβέβαιη», που μπορεί να σημαίνει εγχείρημα με άγνωστη έκβαση. «Τυραννική», που προφανώς αναφέρεται στην υποδούλωση και στη δεσποτική διακυβέρνηση των αποικιοκρατούμενων περιοχών. «Αιματοβαμμένη», χαρακτηρισμός που κορυφώνει τις αρνητικές εντυπώσεις που έχουν ήδη διαμορφώσει οι δύο προηγούμενοι: το κόστος του ευρωπαϊκού αποικιοκρατικού εγχειρήματος σε ανθρώπινες ζωές ήταν πολύ μεγάλο. Άξιζε τον κόπο;

Το ερώτημα αυτό ταλανίζει το συγγραφέα και είναι ο βασικός λόγος για τον οποίο αποπειράθηκε την συγγραφή ενός έργου τέτοιου μεγέθους. Το έχει άλλωστε θέσει εξαρχής, στις πρώτες σελίδες του πρώτου βιβλίου:

«Δεν υπάρχει κανένα γεγονός τόσο σημαντικό για το ανθρώπινο είδος γενικά και για τους λαούς της Ευρώπης ιδιαίτερα από την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και το πέρασμα στις Ινδίες από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας. Ξεκίνησε τότε μια ανατροπή (*révolution*) στο εμπόριο, στην ισχύ των εθνών, στα ήθη, στη δραστηριότητα (*industrie*) και στη διακυβέρνηση όλων των λαών. Από εκείνη τη στιγμή οι άνθρωποι των πιο απομακρυσμένων χωρών ανέπτυξαν νέες σχέσεις και νέες ανάγκες που τους έφεραν κοντά. Τα προϊόντα που παράγει το κλίμα του ισημερινού, καταναλώνονται σε κλίματα που γειτονεύουν με τον πόλο. Η δραστηριότητα του Βορά μεταφέρεται στο Νότο. Τα υφάσματα της Ανατολής

³³ Raynal, *Histoire...*, T. 10, σ. 2.

απέβησαν η πολυτέλεια των Δυτικών. Και παντού οι άνθρωποι αντάλλαξαν αμοιβαία τις απόψεις τους, τους νόμους τους, τις συνήθειές τους, τις νόσους τους, τα γιατρικά τους, τις αρετές και τα ελαττώματά τους.

Όλα άλλαξαν και οφείλουν να αλλάξουν κι άλλο. Αλλά οι ανατροπές που συντελέστηκαν και όσες πρόκειται να ακολουθήσουν, ήταν και πρόκειται να είναι χρήσιμες στο ανθρώπινο είδος; Ο άνθρωπος θα τους οφείλει μια μέρα περισσότερη γαλήνη, ευτυχία και ευδαιμονία; Η κατάστασή του θα είναι καλύτερη ή απλώς θα έχει αλλάξει;»³⁴

Το πόνημά του είναι στα μάτια του ανολοκλήρωτο αν δεν απαντηθεί αυτό το ερώτημα, και η απάντηση δεν είναι αυτονόητη για τον Ρενάλ παρά το αρνητικό κλίμα το οποίο έχει υποβάλει στον αναγνώστη καταλήγοντας στους τρεις αρνητικούς χαρακτηρισμούς που επισημάναμε.

Τι καινούριο έχει προκύψει από την προσέγγιση της Ευρώπης και του Νέου Κόσμου, είναι το νέο ερώτημα που διατυπώνει. Με άλλα λόγια, ποια Ευρώπη έχει προκύψει μετά την ολοκλήρωση της επιχείρησης *ανακάλυψη του κόσμου*. Μέσω της αναλυτικής προσέγγισης αυτού του ερωτήματος φαίνεται να επιλέγει να καταλήξει και στο τελικό συμπέρασμα, το συμπέρασμα που θα σημάνει το τέλος της συγγραφικής περιπέτειας.

2. Θρησκεία (Τ.10, σ. 2-17)

Ο άνθρωπος αναζητά συνεχώς την ευτυχία και την ικανοποίηση των αναγκών του σ' έναν κόσμο που μαστίζεται από την πείνα, τις αρρώστιες και τη δυστυχία. Αυτή η αντιφατική ανθρώπινη κατάσταση χρήζει εξήγησης, ερμηνείας. Έτσι γεννιούνται διάφορα ερμηνευτικά συστήματα, το ίδιο παράλογα, που προσπαθούν να εξηγήσουν την ευτυχία και τη δυστυχία των ανθρώπων, ισχυρίζεται ο συγγραφέας αποπειρώμενος έναν ορισμό του φαινομένου της θρησκείας. Μαζί με την εμφάνιση αυτών των συστημάτων αναδύθηκε και μια κάστα ανθρώπων που πήρε τη θέση του μεσάζοντα μεταξύ του ουρανού και της γης. Αυτά μας λέει ο Ρενάλ, αποδίδοντας τη γένεση των θρησκειών στην αδυναμία του ανθρώπου να αντιμετωπίσει με τη λογική τη μάλλον σκληρή καθημερινότητα. Η προσευχή και οι θυσίες, αποτελούσαν το μέσο για να κατακτήσει κανείς την ευτυχία, καθώς η τελευταία, σύμφωνα πάντα με τα

---

³⁴ Ο.π., τ. 1, σ. 1-2.

παράλογα αυτά συστήματα, ήταν αποτέλεσμα της εύνοιας ανώτερων του ανθρώπου δυνάμεων. Ωστόσο η καλοσύνη δεν συμβάδιζε πάντα με την ευτυχία, ούτε η κακία με τη δυστυχία. Οι αντιφάσεις αυτές οδήγησαν στη διατύπωση του δόγματος της αθανασίας της ψυχής, σύμφωνα με το οποίο η ανταμοιβή ή η τιμωρία επέρχεται μετά το θάνατο του σώματος και την απελευθέρωση της ψυχής από αυτό. Το δόγμα αυτό όμως, όχι μόνο δεν έκανε πιο ευτυχισμένο τον άνθρωπο, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, αλλά τον ανάγκασε να ζει μέσα σε ένα καθεστώς συνεχούς φόβου και απειλής από αόρατες δυνάμεις.

Μα το χειρότερο από όλα ήταν πως το δόγμα αυτό, που οδηγούσε στον εκφοβισμό των ανθρώπων, έγινε το μεγάλο όπλο των νομοθετών και των κυβερνώντων, προκειμένου να χειραγωγήσουν και να υποδουλώσουν τους λαούς. Έτσι εδραιώθηκε η θεοκρατία ή αλλιώς ιερός δεσποτισμός, σύμφωνα πάντα με την ορολογία του συγγραφέα, ο οποίος τη χαρακτηρίζει ως το πιο σκληρό και ανήθικο καθεστώς, καθώς ακόμα και ο πιο διεστραμμένος άνθρωπος είναι δυνατόν να διοικεί και να διατάσσει εξ ονόματος του Θεού και οι λαοί δεν έχουν δικαίωμα να αναπτύσσουν ιδέες για τα δικαιώματα του ανθρώπου.

Τον Ιουδαϊσμό, το θεοκρατικό καθεστώς που αναπτύχθηκε στην Παλαιστίνη, ακολούθησε ο Χριστιανισμός ως αποτέλεσμα των δεινών που δοκίμαζε η ρωμαϊκή αυτοκρατορία: τυραννικοί ηγεμόνες, βαρβαρικές επιδρομές, εξεγέρσεις στις επαρχίες, προετοίμασαν το πνεύμα των ανθρώπων για την έλευση μιας νέας θρησκείας, που θα παραγκώνιζε τον παγανισμό. Ο Χριστιανισμός ήρθε για να παρηγορήσει τον άνθρωπο και για να τον μάθει να υποφέρει, ισχυρίζεται ο Ρενάλ, και οι άνθρωποι που ανέλαβαν να τον κηρύξουν απέκτησαν τρομερή εξουσία πάνω στις ψυχές των δυστυχισμένων που αναζητούσαν καταφύγιο στη νέα θρησκεία. Έτσι μέσα από το ευαγγέλιο εδραιώθηκε η εξουσία του κλήρου. Η απλότητα και αληθινή ευσέβεια των πρώτων χριστιανών σύντομα αντικαταστάθηκε από μια ιεραρχία επισκόπων που διαμόρφωσαν την εκκλησία, ενώ διαφωνίες και διχόνοιες οδήγησαν σύντομα σε θρησκευτικά πάθη που τιμητικά χαρακτηρίστηκαν ως θρησκευτικός ζήλος. Οι αυτοκράτορες, με όποιον τρόπο κι αν αντιμετώπισαν τη νέα αυτή θρησκεία, είτε με ανοχή είτε με διωγμούς, δεν κατόρθωσαν παρά να την ενδυναμώσουν. Ο Κωνσταντίνος γινόμενος χριστιανός έκανε το σφάλμα να παραχωρήσει πλούτη και κύρος στον κλήρο, γεγονός που οδήγησε σε έναν εκκλησιαστικό δεσποτισμό άνευ προηγουμένου, που καλλιεργούσε την άγνοια και τον σκοταδισμό (tenèbres) καταδιώκοντας αμείλικτα την παγανιστική σκέψη, καταλήγει ο Ρενάλ.

Όμως το φως (lumière) κάποια στιγμή περνά από την Ανατολή στη Δύση. «Από τη στιγμή που τα αριστουργήματα της αρχαιότητας επανέφεραν το ενδιαφέρον για τις καλές σπουδές, η λογική ανέκτησε κάποια από τα δικαιώματα που είχε χάσει», λέει χαρακτηριστικά.³⁵ Και ταυτόχρονα ένα μέρος της Ευρώπης, σχεδόν όλος ο βορράς, σπάει τους ζυγούς, αν και κάποιοι ηγεμόνες διατήρησαν στις επικράτειές τους τον καθολικισμό, θεωρώντας πως ευνοεί περισσότερο την τυφλή και παθητική υπακοή των λαών, που ούτως ή άλλως δίδασκε πάντα ιδιοτελώς η εκκλησία της Ρώμης. Η Μεταρρύθμιση, αν και δεν κατόρθωσε πάντα να στηρίξει το νέο της θρησκευτικό σύστημα με λογικά επιχειρήματα, κατόρθωσε ωστόσο να συντρίψει αυτό της παλαιάς εκκλησίας. Μέσα από τα ερείπια αναστηλώθηκε και πάλι η φιλοσοφία, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα πως δεν υπάρχει στιβαρή απόδειξη του αλάθητου της χριστιανικής πίστης. Οπότε προκύπτουν δύο τινά, είτε αυτή η θρησκεία δεν είναι θεϊκά θεσμοθετημένη, είτε ο Θεός δεν θέλησε να την κάνει αιώνια. Ούτως ή άλλως πάντως οι έριδες ανάμεσα στα χριστιανικά δόγματα οδήγησαν στην απώλεια της ισχύος και της πειθούς που ο χριστιανισμός ασκούσε πάνω στα πνεύματα των ανθρώπων, οι οποίοι άρχισαν πλέον να απορρίπτουν οτιδήποτε προσέβαλε τη λογική τους. Λίγο αργότερα ακόμα και αυτή η αποκάλυψη εγκαταλείφθηκε από μια μερίδα ανθρώπων που θεωρούσαν τους εαυτούς τους πιο φωτισμένους από το μέσο όρο, ικανούς να σκέφτονται υπερήφανα και ανεξάρτητα. Ο αθεϊσμός, γιατί περί αυτού πρόκειται, εμφανίστηκε κυρίως στους παλαιούς οπαδούς του καθολικισμού, καθώς η καταπίεση οδήγησε στα άκρα. Το σύστημα αυτό αναπτύχθηκε, μας πληροφορεί ο Ρενάλ, από μια ομάδα φιλοσόφων που αναζήτησαν στην ύλη την αιτία όλων των φαινομένων.

Το σίγουρο είναι πως η δυσπιστία έχει γενικευτεί τόσο πολύ, ώστε είναι αδύνατο να ελπίζει κανείς πως τα παλαιά δόγματα θα ανακτήσουν την επιρροή που διέθεταν παλαιότερα. Κι ο συγγραφέας συνεχίζει το στοχασμό του κηρύττοντας τη θρησκευτική ανοχή: μακάρι στο εξής οι οπαδοί κάθε δόγματος να είναι ελεύθεροι να πιστεύουν σε αυτό που τους υπαγορεύει η συνείδησή τους, σε αυτό που τους προσφέρει παρηγοριά και κουράγιο, για να φέρουν εις πέρας τα καθήκοντά τους ως πολίτες. Σοφή θα είναι η διακυβέρνηση εκείνη που θα αντιμετωπίζει με επιείκεια όλα τα δόγματα αρκεί βέβαια να μην έρχονται σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη. Αυτός

---

³⁵ Ο.π., σ. 9.

είναι ο καλύτερος τρόπος για να σβήσει ο φανατισμός των ιερέων και ο θρησκευτικός ζήλος των λαών, διακηρύττει ο Ρενάλ.

Γι' αυτόν, ο Παλαιός Κόσμος οφείλει τη θρησκευτική ανοχή στην ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Οι οικονομικές δραστηριότητες και τα φώτα έχουν πλέον τέτοια επίδραση στους λαούς, που σίγουρα θα εδραιωθούν νέες ισορροπίες στις ανθρώπινες κοινωνίες και θα παραγκωνιστούν οι παλαιές προλήψεις. Αυτή είναι η καταλληλότερη στιγμή για να στραφεί το ανθρώπινο πνεύμα στην αυτοκρατορία της λογικής. Εδώ και δύο αιώνες όλα συμβάλλουν στο να εκμηδενιστεί ο θρησκευτικός ζήλος που μαστίζει ολόκληρη τη γη. Ο υπέρμετρος φανατισμός των Ισπανών που εκδηλώθηκε στην Αμερική, δεν κατόρθωσε παρά να τους κάνει μισητούς στην Ευρώπη και να απομακρύνει τους πιστούς από τον καθολικισμό. Η ναυσιπλοΐα και τα μακρινά ταξίδια απομάκρυναν τις προλήψεις, η ποικιλία σε λατρείες και λαούς εξοικείωσε τα πνεύματα με όσα παλαιότερα προκαλούσαν τη φαντασία. Και το εμπόριο ανάμεσα στους οπαδούς αντιμαχόμενων δογμάτων διέλυσε το θρησκευτικό μίσος μεταξύ τους. Όλοι πλέον κατανόησαν πως αυτό που διαμορφώνει τους ανθρώπους και μπορεί να τους αλλάξει είναι το κλίμα, η διακυβέρνηση και το κοινωνικό ή εθνικό συμφέρον. Από τη στιγμή που εδραιώθηκε η επικοινωνία ανάμεσα στα δύο ημισφαίρια, άλλα πράγματα άρχισαν να απασχολούν τους ανθρώπους. Η ποικιλία και η αφθονία των προϊόντων που τους προσέφερε η έντονη οικονομική δραστηριότητα, κατεύνασε τους χαρακτήρες, έδιωξε τον φανατισμό και οδήγησε σε μια ανατροπή (révolution) των ηθών, η οποία δεν σταμάτησε μόνο στα θρησκευτικά ζητήματα, καταλήγει ο Ρενάλ.

3. Διακυβέρνηση (Τ.10, σ. 17-156)

Στο ζήτημα της διακυβέρνησης ο Ρενάλ αποδίδει ιδιαίτερη σημασία, αφού του αφιερώνει σχεδόν το ένα τρίτο της συνολικής έκτασης του δέκατου ένατου βιβλίου. Ξεκινά αναπτύσσοντας την άποψη πως η κοινωνία προκύπτει με φυσικό τρόπο από τον πληθυσμό, και πως η διακυβέρνηση με τη σειρά της προκύπτει από αυτήν ακριβώς την ιδιότητα του ανθρώπου, από την κοινωνική του κατάσταση. Πολλοί ήταν αυτοί που αμφέβαλλαν για το αυτονόητο της ανθρώπινης κοινωνικότητας και υπέθεσαν πως οι άνθρωποι κάποτε ήταν διασκορπισμένοι σε άγρια κατάσταση ώσπου κάποιος, οι ιδρυτές των εθνών, αντιλήφθηκαν πως ενωμένοι οι άνθρωποι αποκτούν μεγαλύτερη δύναμη κι έτσι ο άγριος τρόπος ζωής εγκαταλείφθηκε και

συγκροτήθηκαν οι ανθρώπινες κοινωνίες. Για τον Ρενάλ όμως αυτού του είδους η άγρια κατάσταση δεν υπήρξε ποτέ, ποτέ οι άνθρωποι δε ζούσαν διεσπαρμένοι, καθώς η κοινωνικότητα ήταν μια ιδιότητα που διέθεταν πάντα και που έτεινε συνεχώς προς ανάπτυξη. Ακόμη κι αν ήθελαν πραγματικά να διασκορπιστούν, δε θα μπορούσαν, γιατί οι φαυλότητες που προκύπτουν από τον συνεταιρισμό τους εξανεμίζονται από τα πολλά πλεονεκτήματα που προκύπτουν, ισχυρίζεται.

Από την αναγκαιότητα της κοινωνικής κατάστασης προκύπτει και η ανάγκη για νόμους σχετικούς με αυτήν την κατάσταση, νόμους δηλαδή που με βάση το κοινό ένστικτο των ανθρώπων θα συντελούν στην επιβίωση του πληθυσμού και στον πολλαπλασιασμό των ανθρώπων. Διότι αυτή είναι και ουσία της κοινωνικότητας, η δύναμη που ωθεί τον άνθρωπο προς τον άνθρωπο: η συντήρηση και η αναπαραγωγή. Αφού το να ζει και να εποικίζει είναι όπως όλα δείχνουν το πεπρωμένο κάθε ζωντανού οργανισμού, τότε και η κοινωνικότητα φαίνεται πως έχει καθήκον να συμβάλλει σε αυτόν το διττό στόχο της φύσης και πως το ίδιο ανθρώπινο ένστικτο που οδηγεί στη συγκρότηση κοινωνίας, οφείλει να διευθύνει όλους τους ηθικούς και πολιτικούς νόμους, έτσι ώστε να συμβάλλει στη μακροζωία και την ευτυχία των περισσότερων ανθρώπων. Ωστόσο, διαπιστώνει ο συγγραφέας κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, ο ανώτατος νόμος όλων των κοινωνιών φαίνεται να είναι η *διασφάλιση της κυρίαρχης δύναμης*, γεγονός που αποτελεί τεράστια αντίφαση ανάμεσα στον φυσικό και τον πολιτικό νόμο.

Πώς προκύπτει αυτή η αντίφαση, είναι το ερώτημα που θα απασχολήσει στο εξής τον συγγραφέα, ο οποίος ομολογεί πως η απάντηση είναι δύσκολη, καθώς είναι απαραίτητο να ανατρέξει κανείς στην ιστορία και να εξετάσει τους διάφορους τρόπους διακυβέρνησης των κοινωνιών. Ξεκινά την προσέγγιση του ερωτήματός του με τη θέση πως υπάρχει μόνο ένας κόσμος, ο φυσικός (και όχι δύο: ο φυσικός και ο ηθικός, όπως κάποιοι ισχυρίζονται), ο οποίος οδηγεί τις ανθρώπινες κοινωνίες σε μια και μοναδική πορεία, παρά το γεγονός ότι τυχαίες αιτίες συχνά την αναστέλλουν.

Όλοι οι λαοί ήταν κάποτε άγριοι και όλοι προορίζονται να γίνουν πολιτισμένοι, είναι το αξίωμα με το οποίο ξεκινά ο συγγραφέας ένα είδος προ-ιστορικής αναδρομής. Από την οικογένεια, το πρώτο κοινωνικό κύτταρο διαμορφώθηκε το πατριαρχικό καθεστώς και, καθώς οι οικογένειες αυξάνονταν και διαιρούνταν, αντικρουόμενα συμφέροντα τους οδήγησαν σε πόλεμο. Οι ηττημένοι έγιναν σκλάβοι, υποδουλώθηκαν στον νικητή, που έγινε αρχηγός μιας χώρας της οποίας ελεύθεροι κάτοικοι ήταν μόνο οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες του. Ειρήνη δεν επικρατεί ποτέ,

οι άνθρωποι συνεχώς πολεμούν και εξολοθρεύονται, ώσπου τελικά δεν μένει παρά ένας δεσπότης, ο μονάρχης.

Στο καθεστώς της μοναρχίας, παρά την αδικία που επικρατεί, η νομοθεσία κάνει κάποια βήματα, η ιδέα της ιδιοκτησίας αναπτύσσεται και ο σκλάβος μετατρέπεται σε υπήκοο. Όλα αυτά όμως κάτω από την ανώτατη θέληση του δεσπότη και μέσα σε ένα κλίμα τρόμου και προλήψεων. Αυτή η δυσβάσταχτη κατάσταση ανατρέπεται ή με τη δολοφονία του τυράννου ή με τη διάλυση της αυτοκρατορίας. Είναι η στιγμή της ανάδυσης της δημοκρατίας. Μαζί με αυτή αναδύεται το όνομα της πατρίδας, οι άνθρωποι γίνονται συμπολίτες, αναπτύσσονται δημόσιες και ιδιωτικές αρετές, οι νόμοι βασιλεύουν, γεννιούνται οι επιστήμες. Μα η στιγμή της δημοκρατίας κρατά λίγο, γιατί οι ανατροπές των καθεστώτων είναι συνεχείς και περιοδικές. Όλα είναι ένας κύκλος: από τη δυστυχία στην ευημερία, από την ελευθερία στη σκλαβιά, από τα ήθη στη διαφθορά, από τα φώτα στην άγνοια. Αυτός είναι ο νόμος της φύσης, όλες οι κοινωνίες να ταλαντεύονται ανάμεσα στο δεσποτισμό και στην ανατροπή του, μας βεβαιώνει ο συγγραφέας. Πότε προχωρούν και πότε οπισθοχωρούν, όπως θα μας δείξει και η ιστορία της Ευρώπης, η οποία στη νεότερη εποχή, λέει ο Ρενάλ, έχει πλέον εξευγενιστεί.

Η ιστορία της Ευρώπης ξεκινά με την ιστορία των Εβραίων: ένας μεγαλοφυής και αμείλικτος άνθρωπος κατόρθωσε να χειραφετήσει τους Εβραίους κάνοντας χρήση της εξουσίας των ουρανών. Δημιουργεί ένα αμείλικτο θεοκρατικό καθεστώς που εκδικείται το λαό στο όνομα του Θεού και τον καταδικάζει στη δυστυχία και την ανέχεια. Και τη θεοκρατία διαδέχεται η μοναρχία, μέσα στην οποία οι βασιλείς - τύραννοι των υπηκόων τους, είναι σκλάβοι του ιερατείου. Αυτό το έθνος, ισχυρίζεται ο συγγραφέας αναφερόμενος στους Εβραίους, διατηρεί αυτόν τον πρωτόγονο χαρακτήρα του καθ' όλη τη διάρκεια της πορείας του. Νικημένος, υποδουλωμένος, διασκορπισμένος, μισημένος, μένει πάντα Εβραίος εις αναμονή του απελευθερωτή του και με το βλέμμα στραμμένο στον αρχαίο του ναό μέχρι τον θάνατό του.

Η Ελλάδα δημιουργήθηκε από ληστές, που ήρθαν να καταστρέψουν τέρατα και ανθρώπους για να γίνουν βασιλιάδες. Η Ελλάδα μέσα σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανέδειξε όλα τα καθεστώτα, την αριστοκρατία, τη δημοκρατία, τη μοναρχία, το δεσποτισμό και την αναρχία, την οποία ακόμα και η απειλή του κοινού εχθρού δεν κατόρθωσε να αναστείλει. Εδώ η απειλή της υποδούλωσης ανέδειξε τον πατριωτισμό, ο οποίος με τη σειρά του γέννησε όλα τα μεγάλα talέντα. Τα δημιουργήματα της Ελλάδας αποτελούν αιώνια παραδείγματα, αμίμητα ες αεί. Γιατί ο

Έλληνας, λαός επιπόλαιος, χαριτωμένος, ψεύτης και αχάριστος, είναι και ο μοναδικός πρωτότυπος λαός που έχει γνωρίσει και που θα γνωρίσει στο μέλλον ο κόσμος.

Η Ρώμη υπήρξε ένα άντρο ληστών από τη Ελλάδα και την Ιταλία. Εκεί σφυρηλατήθηκε ένας λαός ηρωικός, πιο πολύ παράξενος παρά αξιοθαύμαστος, αξιοπρεπής την περίοδο της δημοκρατίας, διεφθαρμένος στον καιρό των αυτοκρατόρων. Μα ο πόλεμος που δημιούργησε τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν αυτός που επανέφερε τη βαρβαρότητα στους ρωμαίους, γιατί τα ήθη των κατακτητών περνούν και στους κατακτημένους, κι έτσι η φωτισμένη Ρώμη βυθίστηκε στο σκοτάδι των αμαθών και άγριων Σκύθων. Αιώνες πέρασαν μέσα στην άγνοια, την ανυπαρξία νόμου, καθώς οι λαοί του Βορρά περνούσαν στο Νότο σε μια αέναη μετανάστευση. Μέσα σ' αυτήν την κατάσταση, πολυάριθμοι ηγεμόνες και τύραννοι κατόρθωσαν να διαμελίσουν σε φέουδα τις τεράστιες μοναρχίες. Ο λαός συνέχιζε να υποφέρει και να υφίσταται όλα τα δεινά κάτω από την αναρχία της φεουδαρχίας, όπου η καθημερινότητα ήταν ο πόλεμος με τη γειτονική πόλη.

Σιγά-σιγά όμως άρχισαν να διαμορφώνονται και να συγκροτούνται έθνη. Οι βασιλείς θέλησαν να επιβληθούν στους ισχυρούς ηγεμόνες που προκαλούσαν συνεχή αναστάτωση. Και για να το κατορθώσουν ζήτησαν τη βοήθεια του λαού. Τον σφυρηλάτησαν λοιπόν, τον εξευγένισαν και του έδωσαν νόμους πιο λογικούς. Η ιδιοκτησία τον γέμισε ενέργεια και το εμπόριο, που ακολούθησε την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, ανέπτυξε όλους τους κλάδους, προωθώντας την άμιλλα σε όλη την οικουμένη. Επιπλέον, για να ενδυναμώσουν και άλλο την εξουσία τους, προσπάθησαν να αποδυναμώσουν αυτή του κλήρου υπονομεύοντας τις θρησκευτικές ιδέες. Έτσι, ισχυρίζεται ο συγγραφέας, το ανθρώπινο πνεύμα

«επέστρεψε στο μονοπάτι της φύσης και της λογικής και ανακάλυψε τις αληθινές αρχές της διακυβέρνησης. Από τη στιγμή που γεννήθηκε ο Λούθηρος και ο Κολόμβος, η Οικουμένη άρχισε να τρέμει, ολόκληρη η Ευρώπη τραντάχθηκε... Από τότε που αυτοί άνοιξαν τους δρόμους της δραστηριότητας και της ελευθερίας, τα περισσότερα έθνη της Ευρώπης εργάζονται, με αρκετή επιτυχία, για να διορθώσουν ή να τελειοποιήσουν τη νομοθεσία, απ' όπου εξαρτάται η ευτυχία των ανθρώπων».³⁶

---

³⁶ Τ.10, σ. 30.

Στη συνέχεια ο Ρενάλ ασχολείται διεξοδικά με τους Τούρκους, έθνος στο οποίο δεν έφτασε ποτέ το «πνεύμα του φωτός». Η ιστορία τους ξεκινά τον 13^ο αιώνα, όταν οι Τάταροι, φυλή των οποίων αποτελούσαν οι Τούρκοι, έκαναν συχνές εισβολές στα εδάφη της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, όπως παλαιότερα έκαναν οι Γότθοι στη Δυτική Αυτοκρατορία. Στα 1300 ο Οσμάν γίνεται σουλτάνος ενός έθνους που μέχρι τότε ζούσε από τα λάφυρα ή γινόταν μισθοφόρος διάφορων πριγκίπων της Ασίας, μιας ορδής εγκατεστημένης στις παρυφές ημι-πολιτισμένων λαών. Τίποτε δεν μπόρεσε να αντισταθεί στον Οσμάν και στους διαδόχους του, γιατί όλοι τους γεννήθηκαν στα στρατόπεδα και εκπαιδεύονταν εξ αρχής για να ηγηθούν του στρατού. Έτσι μπήκαν οι βάσεις ενός πολύ κακού καθεστώτος και μιας αυτοκρατορίας, που από το 1453 και εξής είχε για κέντρο της την Κωνσταντινούπολη. Οι ηγεμόνες της Ευρώπης μέσα στην άγνοια και τη βαρβαρότητα θα είχαν οπωσδήποτε υποκύψει τους Τούρκους, αν οι τελευταίοι δεν διέκοπταν τις επιχειρήσεις τους στην Πολωνία, την Ουγγαρία και τη Βενετία, για να στραφούν στην Ασία και στην Αφρική. Αυτή όμως ήταν και αρχή της παρακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι δυνάμεις τους μοιράζονται σε διάφορα μέτωπα, οι πολεμικές επιτυχίες μειώνονται, ο στρατός χάνει την αυτοπεποίθησή του, ο δεσποτισμός συντρίβει όλο τον υπόλοιπο πληθυσμό, και το κυριότερο οι κατακτήσεις δεν αποδίδουν διότι δεν έχουν θεσμοθετηθεί οι κατάλληλοι κανόνες. Οι κατακτητές δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν τίποτε παρά τις νικηφόρες εκστρατείες τους και βασίλευαν σε ρημαγμένες επαρχίες. Και καθώς η παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν γεγονός, η κατάσταση στη Χριστιανοσύνη άρχισε να ανατρέπεται: είχε αρχίσει ο φωτισμός των πνευμάτων. Η φεουδαρχία, η πηγή της δυστυχίας των ανθρώπων έδινε τη θέση της σε πιο ομαλά καθεστώτα κι έτσι στα σύνορα των Τούρκων άρχισε να αναδύεται μια δύναμη ικανή να τους αντισταθεί.

Περνώντας στην ανάλυση του καθεστώτος που αναπτύχθηκε στη Οθωμανική αυτοκρατορία, ο Ρενάλ συζητά τις σχέσεις μεταξύ του στρατιωτικού καθεστώτος και του δεσποτισμού. Σε ένα τέτοιο καθεστώς, ισχυρίζεται, αργά ή γρήγορα ο στρατιώτης αποκτά την κυρίαρχη εξουσία. Κι αυτό γιατί ο ηγεμόνας, καθώς το καθεστώς του δεν έχει βάση στους υπηκόους του, οι οποίοι δεν έχουν λόγο να υπερασπίσουν αυτόν που τους μεταχειρίζεται ως σκλάβους, βασίζεται όλο και περισσότερο στη φρουρά του. Αυτή δεν αργεί να αντιληφθεί τη δύναμή της και σύντομα δοκιμάζει τις δυνάμεις της με ανταρσίες και εξεγέρσεις. Σε λίγο είναι αυτή που αποφασίζει στη θέση του αφέντη της και των συμβούλων του. Ο νόμος του Σουλεϊμάν, που για να προασπίσει

το αξίωμα του σουλτάνου από ενδεχόμενους σφετεριστές, αφαίρεσε από τους πρίγκιπες του οίκου του και τη διοίκηση του στρατού και αυτή των επαρχιών, χειροτέρευσε τα πράγματα: οι διάδοχοί του, μεγαλωμένοι στο σαράι από τις γυναίκες και τους ευνούχους χωρίς καμιά ουσιαστική εκπαίδευση, εξαρτώνταν όλο και περισσότερο από τους γενίτσαρους, που γίνονταν όλο και πιο άπληστοι. Έτσι η Υψηλή Πύλη, που φέρει πάνω της όλα τα δεινά του δεσποτισμού, την αμάθεια, τις προκαταλήψεις και την ακινησία, ποτέ δεν θα προσαρμοστεί στο γενικό σύστημα της Ευρώπης. Κι αυτό γιατί το μεγάλο φόβητρο του τυράννου είναι η καινοτομία. Πώς ένας ηγεμόνας, κακομαθημένος από τη χλιδή του σεραϊού, μπορεί να υποπτευθεί την απεχθή διοίκηση των εδαφών του και πώς να μη θαυμάσει τις αρχές και τα μέσα εκείνα που κάνουν τη δύναμή του απεριόριστη και ενισχύουν την υποδούλωση των υπηκόων του;

Γι' αυτό και οι σουλτάνοι δεν αλλάζουν ποτέ αρχές: στην Κωνσταντινούπολη το γιαταγάνι αποτελεί πάντα τον ερμηνευτή του κορανίου. Είναι φαίνεται πολύ δύσκολο για τους Ανατολίτες να συλλάβουν και να διατηρήσουν νόμους που προασπίζουν τη δημόσια ασφάλεια. Αν ένας τύραννος το παρατραβήξει με τις αγριότητες, απλώς παίρνουν το κεφάλι του βεζίρη ή και το δικό του. Όμως αυτή η τιμωρία δεν αποτελεί προνόμιο του λαού, όπως θα έπρεπε, αλλά των γενιτσάρων. Και η τυραννία έχει τόσο καθοσιωθεί από τις θρησκευτικές ιδέες, που οι πριγκηπικές οικογένειες είναι πλήρως εξοικειωμένες με το ενδεχόμενο του θανάτου δια αποκεφαλισμού, καταδεικνύοντας ότι η καταπίεση που επικυρώνεται από τον ουρανό, εμπνέει την απόλυτη περιφρόνηση για τη ζωή, συμπεραίνει ο συγγραφέας, ολοκληρώνοντας την περιγραφή του οθωμανικού καθεστώτος.

Περνώντας στην περιγραφή των Ρώσων και των Δανών, ο Ρενάλ υποστηρίζει πως δεν έχουν τις ίδιες προκαταλήψεις, παρότι υφίστανται μια εξουσία εξίσου αυθαίρετη. Επειδή τα δύο αυτά έθνη έχουν μια διοίκηση πιο υποφερτή και κάποιους γραπτούς κανονισμούς, τολμούν να πιστεύουν πως η ανώτερη εξουσία υπακούει σε κάποιους περιορισμούς. Μα ποιον μπορούν να πείσουν από τη στιγμή που ο ηγεμόνας είναι αυτός που θεσμοθετεί και καταλύει τους νόμους ανάλογα με τα καπρίτσια του; Οι άνθρωποι, όντας υπόδουλοι του δεσποτισμού, δεν διαθέτουν το φωτισμένο εκείνο πνεύμα που θα τους κάνει να αντιληφθούν τις αλυσίδες τους και να συλλάβουν τα δικαιώματα που είναι αδιαχώριστα από την ύπαρξή τους. Γι' αυτό μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως οι σκλάβοι είναι το ίδιο υπαίτιοι για την κατάστασή τους με τους τυράννους.

Κάποιοι βέβαια ισχυρίζονται πως οι άνθρωποι ευημερούν κάτω από ένα δεσπότη δίκαιο και φωτισμένο. Ωστόσο, η δικαιοσύνη και τα φώτα του κάποια στιγμή θα τον φέρουν αντιμέτωπο με τη θέληση των υπηκόων του και τότε θα καταπατήσει τα δικαιώματά τους, έστω και για το καλό τους, θα τους μεταχειριστεί σαν κοπάδι ζώων. Ο σκοπός όμως είναι να τους διαφωτίσει, να τους ανοίξει τα μάτια, να τους οδηγήσει σε υγιείς θεωρήσεις, μέσα από την πειθώ και όχι με τη χρήση βίας. «Ακόμη και ο καλύτερος ηγεμόνας, που θα έπραττε το σωστό αντίθετα με τη γενική θέληση, θα ήταν εγκληματίας, για το μόνο λόγο ότι θα υπερέβαινε τα δικαιώματά του», διακηρύττει ο Ρενάλ.³⁷ Ένας δίκαιος και φωτισμένος ηγεμόνας, μάλιστα, είναι μεγάλη δυστυχία για τους υπηκόους του, γιατί οι τελευταίοι εξηγείρονται όταν οδηγούνται στη σκλαβιά με τη βία, εφησυχάζουν όμως όταν οδηγούνται σ' αυτή σιγά-σιγά μέσα σε καθεστώς δικαιοσύνης. Γι' αυτό οι λαοί δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να επιτρέπουν στους δήθεν αφέντες τους να πράττουν έστω και το καλό, όταν αυτό αντιτίθεται στη γενική θέληση.

Η χειραφέτηση, μ' άλλα λόγια ο πολιτισμός - διότι πρόκειται για το ίδιο και το αυτό, μας βεβαιώνει ο Ρενάλ, είναι έργο χρονοβόρο και δύσκολο. Οι λαοί συνεχώς ταλαντεύονται ανάμεσα στη βαρβαρότητα και την εξευγενισμένη κατάσταση, μέχρι τη στιγμή που κάποιες απρόοπτες αιτίες τους οδηγούν σε ισορροπία. Έφτασε άραγε αυτή η στιγμή για τη Ρωσία, αναρωτιέται ο συγγραφέας επιστρέφοντας στην περιγραφή του ρωσικού καθεστώτος. Θα τελεσφορήσουν οι όποιες προσπάθειες γίνονται για εκπολιτισμό αυτής της χώρας?

Αμφισβητώντας την δυνατότητα της Ρωσίας να εκπολιτιστεί θέτει μια μακρά σειρά ρητορικών ερωτημάτων: είναι δυνατόν ένα τόσο ψυχρό κλίμα που αναγκάζει τους ανθρώπους να μένουν άεργοι για επτά-οκτώ μήνες το χρόνο να μην τους οδηγήσει στην κραιπάλη, τα τυχερά παιχνίδια και το ποτό; Είναι δυνατόν σε μια αυτοκρατορία τέτοιας έκτασης, όπου ζουν τόσοι πολλοί λαοί μιλώντας δεκαοκτώ διαφορετικές γλώσσες και υπακούοντας σε παλαιά έθιμα και προκαταλήψεις, ο νομοθέτης να κατορθώσει να συλλάβει και να επιβάλλει έναν ενιαίο κώδικα; Είναι δυνατόν οι υπήκοοι να υπακούουν σε μια εξουσία τόσο απομακρυσμένη και οι περιφερειακοί διοικητές να μην υπερβαίνουν τη δικαιοδοσία τους; Μπορούν οι τύραννοι να συναινέσουν στην εξαφάνιση της υποδούλωσης; Για να τους οδηγήσει κανείς εκεί πρέπει να τους εξολοθρεύσει. Κι αν ακόμη γίνει αυτό, πώς μπορεί κανείς

---

³⁷ Ο.π., σ.41.

να οδηγήσει αυτούς τους λαούς από την αποβλάκωση της δουλείας στην αξιοπρέπεια της ελευθερίας; Είναι δυνατή η διαμόρφωση μιας τρίτης τάξης (tiers-état) και αν ναι, πόσοι αιώνες θα χρειαστούν; Κι αν ακόμη έλθουν άποικοι από τις ελεύθερες χώρες της Ευρώπης, πού μπορούν να αποταθούν για να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους και τις ιδιοκτησίες τους από τη στιγμή που η δικαιοσύνη ανήκει στους άρχοντες; Υπάρχει πολιτισμός χωρίς δικαιοσύνη και πώς αυτή μπορεί να εδραιωθεί σε μια τέτοια αυτοκρατορία; Οι πόλεις είναι διασκορπισμένες και δρόμοι δεν υπάρχουν, ενώ η έλλειψη επικοινωνίας είναι παντελής κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Είναι δυνατόν να μην είναι βάρβαρη μια χώρα, οι συνθήκες της οποίας δεν επιτρέπουν στο εμπόριο να ευδοκιμήσει; Θρησκευτική ανοχή πράγματι υπάρχει στην Αγία Πετρούπολη με εξαίρεση τον ιουδαϊσμό, τους οπαδούς του οποίου καθιστά καχύποπτους η ενασχόληση με το εμπόριο. Η ανοχή όμως επικρατεί μόνο στην πρωτεύουσα, ενώ στο υπόλοιπο της αυτοκρατορίας επιβιώνουν οι πιο χονδροειδείς δεισιδαιμονίες, οι οποίες συντηρούνται από τον αμαθή κλήρο. Η μεγάλη ιδέα που έχουν οι Ρώσοι για τον εαυτό τους δυσκολεύει ακόμη περισσότερο τη μεταρρύθμιση.

Μετά την έκθεση των παραγόντων που εμποδίζουν τον εκπολιτισμό της ρωσικής αυτοκρατορίας, ο συγγραφέας αναφέρεται στις προσπάθειες της Αικατερίνης να ενεργήσει προς όφελος του δημόσιου συμφέροντος. Πρόκειται για μια κωμωδία, σχολιάζει ο Ρενάλ. Η Αικατερίνη ποτέ δεν θέλησε να παραιτηθεί από τη δεσποτική της εξουσία. Απλώς μετέβαλε τον τίτλο της από αυτοκράτειρα σε μονάρχη και αυτό των σκλάβων της σε υπηκόους. Ακόμη και ο πιο ευφυής ηγεμόνας σπάνια προχωρά σε σημαντικές αλλαγές. Για να το κάνει χρειάζεται τη βοήθεια κρατικών αξιωματούχων, μα η Ρωσία δεν διαθέτει παρά πολεμιστές που περιφρονούν τη ζωή και το θάνατο. Η Αικατερίνη εργάζεται μόνη της και όταν αυτή φύγει, τι θα απογίνει αυτή η χώρα; Τι μέλλον θα έχουν οι θεσμοί που καθιέρωσε η αυτοκράτειρα, τα ορφανοτροφεία, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα που καλλιεργούν το φιλελεύθερο πνεύμα, οι ακαδημίες οι στελεχωμένες με ξένους επιστήμονες και ποια τύχη θα έχουν οι απόφοιτοι των ιδρυμάτων αυτών, σε μια αυτοκρατορία της οποίας η κατάλληλη διαδοχή δεν είναι εξασφαλισμένη; Μεγάλες οι δυσκολίες της Αικατερίνης Β' στο σχέδιο εκπολιτισμού της Ρωσίας, και αν ποτέ κατορθώσει να της υπερκεράσει, ο συγγραφέας υπόσχεται να εγκωμιάσει το κουράγιο της και την ευφυΐα της.

Περνώντας στην περιγραφή του καθεστώτος της Σουηδίας, ο Ρενάλ συζητά εμμέσως πλην σαφώς τα γεγονότα που συντάραξαν αυτό το βασίλειο μέσα στο 18^ο αιώνα, χωρίς καμία άμεση αναφορά σε ονόματα ηγεμόνων και γειτονικών κρατών.

Περιγράφει ένα λαό πολεμοχαρή εξαιτίας της μεγάλης του φτώχειας. Οι μεγάλες πολεμικές επιτυχίες των σουηδών ηγεμόνων τους επέτρεψαν να μετατρέψουν τη μετριοπαθή μοναρχία στον πιο απόλυτο δεσποτισμό. Κι όταν οι ηγεμόνες που θα τους διαδεχτούν χάσουν την αίγλη των μεγάλων πολεμιστών τότε ο λαός εξεγείρεται, χωρίς όμως στόχους και σχέδιο, μετατρέποντας το καθεστώς σε αναρχία. Το έθνος χωρίζεται σε βασιλικούς και αντιβασιλικούς και τα γειτονικά βασίλεια αναμειγνύονται ενισχύοντας ένα είδος διοίκησης απεχθές τόσο στο λαό όσο και στον ηγεμόνα με στόχο να χειραγωγήσουν το ηττημένο κράτος. Αυτές οι περιστάσεις οδηγούν πάντα στο ίδιο αποτέλεσμα: αναδεικνύεται πάντα ένας άνδρας που θα εκμεταλλευτεί το δημόσιο αίσθημα και θα επιβληθεί εγκαθιδρύοντας τον πιο απόλυτο δεσποτισμό. Ποιο θα είναι το μέλλον της Σουηδίας μετά από αυτήν την ανατροπή; Όποιο κι αν είναι αυτό, σίγουρα θα είναι καλύτερο απ' ό,τι προηγήθηκε.

Όσον αφορά την Πολωνία, έχουμε να κάνουμε με ένα κράτος που βρίσκεται αιώνες πίσω από την υπόλοιπη Ευρώπη. Η εξουσία βρίσκεται στα χέρια των αριστοκρατών που χειροτονούν βασιλιάδες κατάλληλους για υποχείρια. Η φεουδαρχία δεσπάζει στην πιο πρωτόγονη μορφή της, κατακερματίζοντας μια αυτοκρατορία σε κρατίδια όσα και οι γαίες. Υπάρχει βέβαια μια εθνική συνέλευση που αποτελείται όμως από τους μικρούς ηγεμόνες που νομοθετούν πάντα προς όφελός τους και ενάντια στα συμφέροντα του λαού. Μέσα σ' αυτήν την άναρχη κατάσταση η σύγκρουση του μονάρχη με τους ηγεμόνες είναι διαρκής κι όλες οι επαρχίες είναι συνεχώς παραδομένες στην ερήμωση, το σταθερό αποτέλεσμα των πολεμικών συρράξεων. Η αναρχία αυτή καθιστά εκτεθειμένη την Πολωνία στους κάθε λογής κινδύνους, που μπορούν να προέλθουν ακόμη και από τους πιο αδύναμους γείτονές της. Έτσι παρά τον μεγάλο της πληθυσμό, τους πόρους της και την ευφυΐα της, η χώρα αυτή, αντί να παίζει ένα σπουδαίο ρόλο στην Ευρώπη, έγινε το όνειδος και το υποχείριο των γειτόνων της. Ήταν το πλέον αναμενόμενο η τριχοτόμηση της Πολωνίας από τις τρεις γειτονικές δυνάμεις, που οικειοποιήθηκαν τις πιο πλούσιες επαρχίες της, χωρίς οι υπόλοιπες δυνάμεις της Ευρώπης να αντιταχθούν.³⁸

Το γερμανικό καθεστώς μοιάζει πολύ με αυτό των αρχαίων Γερμανών, οι οποίοι ήταν χωρισμένοι σε φυλές. Έτσι και οι σημερινοί Γερμανοί είναι χωρισμένοι σε

---

³⁸ Εδώ γίνεται αναφορά στο λεγόμενο πρώτο διαμελισμό της Πολωνο-Λιθουανικής Κοινοπολιτείας, που της επιβλήθηκε το 1772 από τις δυνάμεις της Ρωσίας, της Πρωσίας και της Αυστρίας, επί βασιλείας Στανισλάβ Άουγκουστ Πονιατόβσκι (1764-1795). Ακολούθησαν άλλοι δύο, το 1793 και το 1795, οπότε και η Κοινοπολιτεία εξαφανίστηκε από το χάρτη της Ευρώπης.

μικρά κρατίδια, που αποτελούν όλα μαζί μια πολιτική ένωση, μια ομοσπονδία. Το θετικό αυτού του τρόπου διακυβέρνησης είναι πως οι γερμανοί πρίγκιπες, επειδή συναινούν στην ένωση αυτή ελεύθερα και με βάση τη λογική, είναι μετριοπαθείς στον τρόπο που εξουσιάζουν και δεν μετατρέπονται σε τυράννους τόσο εύκολα όσο ένας μονάρχης. Οι Γερμανοί μόνο σε ένα μονάρχη δήλωσαν υποταγή, στον Καρλομάγνο. Στη συνέχεια οι γαιοκτήμονες αποτίναξαν το ζυγό των διαδόχων του και πήραν ξανά την εξουσία στα χέρια τους, διατηρώντας όμως για εντελώς τυπικούς λόγους τον τίτλο του αυτοκράτορα για τον αρχηγό τους. Έτσι διαμορφώθηκε ένα φεουδαρχικό καθεστώς, ο χαρακτήρας του οποίου ήταν η αναρχία, αφού ο μονάρχης εκλεγόταν από τους ηγεμόνες. Με τα χρόνια μάλιστα άρχισε να εκφυλίζεται, καθώς η γη και οι άνθρωποι αποτελούσαν όλο και περισσότερο τα εργαλεία πολέμου των μεγάλων γαιοκτημόνων στους πολέμους μεταξύ των. Όταν πλέον η καταστροφή και η ερήμωση απέβη άνευ προηγουμένου, η πολιτική ανέλαβε να πραγματοποιήσει κάποιες βελτιώσεις στο καθεστώς: οι αυτοκράτορες ξεκίνησαν τη νομοθετική μεταρρύθμιση. Ο αυτοκράτορας Μαξιμιλιανός κυρίως ήταν αυτός που επέβαλε μια τάξη στην αναρχία των ηγεμόνων.³⁹ Στην Ισπανία και στη Γαλλία οι τελευταίοι υπακούν στο βασιλιά, ενώ στη Γερμανία ο αυτοκράτορας τους επέβαλε να υπακούν στους νόμους. Η νομοθεσία αυτή βέβαια δε σώζει τα πρόβατα από τα λιοντάρια, ωστόσο η ύπαρξη ενός δικαστηρίου βάζει φρένο στις αυθαιρεσίες των αρχόντων.

Αλήθεια γιατί να μην υπαχθεί ολόκληρη η Ευρώπη σε ένα αντίστοιχο καθεστώς, μελλοντολογεί ο συγγραφέας. Γιατί να μην υπάρχουν ευρωπαϊκά έδρανα όπου θα ακούγονται όχι μόνο τα παράπονα των ηγεμόνων αλλά και των υπηκόων τους; Αναμένοντας εκείνη την ευλογημένη στιγμή ο Ρενάλ αποτίει φόρο τιμής στη Γερμανία, ισχυριζόμενος πως η Ευρώπη χρωστά σ' αυτήν την πρόοδο που έχει κάνει σε επίπεδο νομοθεσίας.

Παρόλο όμως το ευτυχές αυτό γερμανικό πολίτευμα που τελειοποίησε ο Μαξιμιλιανός, οι Γερμανοί συνεχώς παραπονιούνται για την κατάστασή τους, αφού, αν και αποτελούν ένα έθνος, μιλούν την ίδια γλώσσα, ζουν υπό τον ίδιο ηγεμόνα, υπακούν στους ίδιους νόμους, η αυτοκρατορία τους δεν διαθέτει τη δύναμη και το γόητρο που θα έπρεπε να έχει. Ο συγγραφέας επισημαίνει κάποιες αιτίες: η νομοθεσία είναι ασαφής και άγνωστη στους περισσότερους. Οι ηγεμόνες δεν

---

³⁹ Εδώ αναφορά στον Μαξιμιλιανό Α', αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι το 1519. Ηγήθηκε της λεγόμενης *Reichsreform* (αυτοκρατορική μεταρρύθμιση) του 1495, η οποία αναδιαμόρφωσε το σύνταγμα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

παρουσιάζονται οι ίδιοι στην εθνική συνέλευση παρά αποστέλλουν αντιπροσώπους. Το στρατιωτικό πνεύμα έχει απαλείψει κάθε αίσθημα πατριωτισμού και αγάπης για τους συμπολίτες. Οι πρίγκιπες ανταγωνίζονται συνεχώς μεταξύ τους και, εν τέλει, τίποτε δε συμβάλλει περισσότερο στην παρακμή της αυτοκρατορίας από την ανεξέλεγκτη ενδυνάμωση κάποιων από τα μέλη της, τα οποία διαχωρίζουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους από το γενικό συμφέρον. Έτσι το γερμανικό πολίτευμα εκφυλίζεται σε καθεστώς σκλαβιάς και τυραννίας.

Για το βρετανικό τρόπο διακυβέρνησης ο Ρενάλ έχει πολλά να πει. Ξεκινά με μια αρκετά αναλυτική ιστορική διαδρομή αναφέροντας την υποχώρηση των Ρωμαίων, την απόβαση λαών της Βαλτικής, τις κατακτήσεις του Γουλιέλμου και το σχετικά πειθαρχημένο φεουδαρχικό καθεστώς που εδραιώνει, τον εξαναγκασμό του Ιωάννη να υπογράψει την Χάρτα που αποδυνάμωσε τους φεουδαλικούς θεσμούς, την άνοδο του Εδουάρδου Α΄, με την οποία ο λαός αποκτά δικαίωμα αντιπροσώπευσης στο κοινοβούλιο, το μακροχρόνιο πόλεμο των οίκων του Γιορκ και Λάνκαστερ ενάντια στη Γαλλία, την αποδυνάμωση των νόμων και την ενδυνάμωση του δεσποτισμού που ακολούθησε – ακόμη και η Ελισάβετ παρά τις αξιοζήλευτες διοικητικές της ικανότητες κυβερνούσε αυθαίρετα -, τις προκλητικές μοναρχικές επιδιώξεις του Ιάκωβου Α΄, του ιδρυτή της δυναστείας των Στιούαρτ, ενάντια στα μέλη της οποίας ο λαός διεξήγαγε ένα συνεχή αγώνα για να αποκτήσει δικαιώματα. Στο τέλος τα όπλα πήραν τον πρώτο λόγο, η δυναστεία των Στιούαρτ εκδιώχθηκε από το λαό και ο Γουλιέλμος Γ΄, ένας ξένος ηγεμόνας, δέχθηκε να ανέβει στο θρόνο υπό τον όρο να αρκεστεί σε μια εξουσία που θα βασίζεται στα δικαιώματα του έθνους και σε έναν βασιλικό τίτλο που είναι πλήρως εξαρτημένος από το κοινοβούλιο.

Σύμφωνα με τον Ρενάλ, το καθεστώς αυτό συνδυάζει αριστοτεχνικά όλα τα πλεονεκτήματα της μοναρχίας, της δημοκρατίας και της αριστοκρατίας, κατορθώνοντας ταυτόχρονα να μετριάσει στο ελάχιστο τους κινδύνους της τυραννίας και της αναρχίας, που προκύπτουν από το καθένα χωριστά. Πρόκειται για

«μια ισορροπία από όπου γεννιέται η ελευθερία. Αυτό το πολίτευμα, που μην έχοντας αντίστοιχο του στην αρχαιότητα οφείλει να αποτελέσει παράδειγμα για όλους τους λαούς θα έχει μεγάλη διάρκεια. Διότι, αν και αρχικά υπήρξε προϊόν αναταραχών και πρόσκαιρων ηθών και απόψεων, απέβη προϊόν της λογικής και της εμπειρίας».⁴⁰

---

⁴⁰ Τ. 10, σ.75.

Πολλές είναι οι ιδιαιτερότητες αυτού του πολιτεύματος που έχουν αποδειχτεί αρκετά ωφέλιμες: κατ' αρχάς έχει βασιλεία και μάλιστα κληρονομική, γεγονός που την γλιτώνει από τις ίντριγκες και τις αναταραχές των δημοκρατικών καθεστώτων που αλλάζουν αρχηγούς. Το προνόμιο του λαού να εκλέγει τον αρχηγό του, όσο καλό κι αν ακούγεται, έχει αποδειχτεί από την εμπειρία χίμαιρα, καθώς οδηγεί συχνότατα σε εμφύλιο πόλεμο, τη μεγαλύτερη πολιτική μάστιγα. Στον αρχηγό του κράτους το βρετανικό πολίτευμα εξασφαλίζει ένα εισόδημα αντίστοιχο της σειράς του και όπως αρμόζει σε ένα πλούσιο έθνος, το οποίο όμως επαναπροσδιορίζεται μετά από ενδελεχή εξέταση των δημόσιων υποθέσεων. Στον βασιλιά έχει παραχωρηθεί ολόκληρη η εκτελεστική εξουσία, ωστόσο μόνο το έθνος έχει το προνόμιο να καλεί στα όπλα το στρατό, ο οποίος συγκεντρώνεται μόνο για ένα χρόνο και συντηρείται με φόρους που επιβάλλονται επίσης για ένα χρόνο, σε αντίθεση με τις μοναρχίες της Ευρώπης που συντηρούν συνεχώς μισθοφορικούς στρατούς, ακόμα και σε καιρό ειρήνης, πράγμα πολύ επικίνδυνο.

Η αγγλική ελευθερία εδραιώνεται πάνω στο μοίρασμα της νομοθετικής εξουσίας. Η νομοθετική εξουσία του λαού εξασφαλίζεται από το γεγονός ότι έχει στη αποκλειστική του διάθεση τους δασμούς: ο μονάρχης δεν έχει δικαίωμα να επιβάλλει τους φόρους, χάρη στους οποίους συντηρείται κάθε κράτος. Ο ρόλος του είναι να απευθύνεται στις κοινότητες, οι οποίες και κρίνουν τι είναι κατάλληλο για το εθνικό συμφέρον. Ωστόσο το προνόμιο της αγγλικής ελευθερίας δεν εξασκείται απευθείας από το λαό, αλλά ο τελευταίος εκλέγει αντιπροσώπους που σκέφτονται, μιλούν και ενεργούν για λογαριασμό του. Επειδή όμως ο χωρισμός της εξουσίας ανάμεσα στο βασιλιά και στο λαό μπορεί να οδηγήσει με τον καιρό σε έναν συνεχή ανταγωνισμό, που θα μπορούσε να οδηγήσει είτε σε δημοκρατία (*démocratie*), είτε σε υποδούλωση, ιδρύθηκε ένα ενδιάμεσο σώμα με στόχο να προλαμβάνει αυτές τις δύο ανατροπές: πρόκειται για το σώμα της αριστοκρατίας, που βέβαια δεν διαθέτει εξουσία ανάλογη με τις κοινότητες. Επιπλέον, από το 1688 και εξής το δικαίωμα του αγγλικού λαού στην αντίσταση, σε περίπτωση που κάποιος μονάρχης αποδειχτεί εξαιρετικά φιλόδοξος, εμπεριέχεται στη νομοθεσία. Αυτή η αρχή μπορεί να γίνει πράξη στην Αγγλία, διότι εκεί ο τύπος έχει απεριόριστη ελευθερία, με αποτέλεσμα η οιαδήποτε αυθαιρεσία της εξουσίας ενάντια και στον πιο άσημο πολίτη να δημοσιοποιείται άμεσα.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά του αγγλικού πολιτεύματος οφείλουν να πείσουν τα φωτισμένα πνεύματα, πως δεν υπήρξε ποτέ πάνω στη γη πολίτευμα με μεγαλύτερη

τάξη. Κι αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο χειρισμός των δημοσίων υποθέσεων γίνεται δημόσια στη συνέλευση του έθνους, τη στιγμή που οι υπόλοιπες δυνάμεις αισθάνονται την ανάγκη να καλύψουν τις διεργασίες τους με πέπλο μυστηρίου. Στην Αγγλία, όλα είναι εκτεθειμένα στο φως της ημέρας.

Ωστόσο έχει και αυτό το πολίτευμα τα μειονεκτήματά του, αφού τίποτε σε αυτόν τον κόσμο δεν είναι τέλειο: και πρώτα- πρώτα το γεγονός ότι ο άγγλος μονάρχης διαθέτει ιδιοκτησία έξω από το βασίλειο του οποίου ηγείται. Η Μεγάλη Βρετανία κινδυνεύει να αναμειχθεί σε διαμάχες στην περίπτωση που αναγκαστεί να υπερασπίσει τα κληρονομικά συμφέροντα του μονάρχη της ο οποίος είναι ταυτόχρονα και εκλέκτορας του Ανοβέρου.⁴¹ Επιπλέον ο Ρενάλ θεωρεί δύσκολο να διατηρηθεί ένα πολίτευμα που διαχωρίζει την νομοθετική από την εκτελεστική εξουσία, καθώς ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο πολιτικά σώματα είναι διαρκής, κι αν ένα πολίτευμα δεν μπορεί να διατηρήσει την εσωτερική ειρήνη, τότε δεν αξίζει τον κόπο. Τέλος θεωρεί αναγκαίο ο αριθμός των αντιπροσώπων να οριστεί σε αναλογία με το μέγεθος της ιδιοκτησίας, διότι πιστεύει πως οι άνθρωποι με μικρή ή καθόλου ιδιοκτησία δεν ενδιαφέρονται για τη δημόσια ευημερία, και επιπροσθέτως είναι επιρρεπείς στο χρηματισμό και τη διαφθορά από κακούς υπουργούς που χρειάζονται την ψήφο τους.

Αυτές οι ατέλειες μπορεί να οδηγήσουν κάποτε σε παρακμή, δυστυχής κατάληξη για ένα έθνος ελεύθερο, πλούσιο, μεγαλόθυμο και ευτυχισμένο μέσα στην Ευρώπη, που αποτελεί παράδειγμα για όλα τα έθνη, δείχνοντας το δρόμο για ένα καλύτερο μέλλον. Η Αγγλία τάραξε όλα τα πνεύματα, οι αρχές της συζητήθηκαν και προτάθηκαν στους μονάρχες, που για να αποφύγουν την κατηγορία της τυραννίας, υιοθέτησαν σε ένα βαθμό τις αρχές της. Εάν όμως η αφθονία, οι απολαύσεις, η μέθη της επιτυχίας, η ματαιοδοξία παρασύρουν το έθνος σε επιχειρήσεις μεγαλύτερες των δυνάμεών του, εάν διαλέξει λάθος τους εχθρούς και τους συμμάχους, εάν χάσει τις αποικίες προσπαθώντας να τις επεκτείνει ή να τους επιβληθεί, εάν ο πατριωτισμός δεν εξελιχθεί σε αγάπη για την ανθρωπότητα, τότε αργά ή γρήγορα θα υποδουλωθεί και θα επιστρέψει στο λαβύρινθο των δεινών από τα οποία τόσο κόπιασε να εξέλθει.

---

⁴¹ Εδώ αναφορά στον οίκο του Ανοβέρου, που ανήλθε στον βρετανικό θρόνο με τον Γεώργιο Α', Εκλέκτορα του Ανοβέρου (1714-1717). Ακολούθησαν ο Γεώργιος Β' (1717-1760) και ο Γεώργιος Γ' (1760-1820). Οι επόμενοι δύο βρετανοί βασιλείς (Γεώργιος Δ' και Γουλιέλμος Δ') ήταν παράλληλα και βασιλείς του Ανοβέρου (από το 1814 και εξής). Η βασίλισσα Βικτορία, όταν το 1837 ανέβηκε στο βρετανικό θρόνο, έχασε τα δικαιώματά της στο θρόνο του γερμανικού κρατιδίου λόγω του φύλου της.

Με τις νοθεσίες αυτές ο συγγραφέας ολοκληρώνει την αναφορά του στο βρετανικό πολίτευμα.

Οι Ενωμένες Επαρχίες, δηλ. οι Κάτω Χώρες, αφού πρώτα αποτίναξαν τον ισπανικό ζυγό, διαμόρφωσαν ένα καθεστώς που, αν και προϊόν στοχασμού, μοιάζει σαν αποτέλεσμα της τύχης. Η δημοκρατία των Ενωμένων Επαρχιών επιβιώνει στα πλαίσια ενός καθεστώτος με πολύ σημαντικά μειονεκτήματα. Ένα από τα βασικότερα είναι η διασπορά της κυριαρχίας: αυτή δεν συγκεντρώνεται στη συνέλευση των γενικών τάξεων στη Χάγη, αλλά σε κάθε επαρχία χωριστά, της οποίας τη γνώμη αναγκάζεται να ζητήσει ο κάθε αντιπρόσωπος, ενώ κάθε επαρχία με τη σειρά της οφείλει να λαμβάνει τη συναίνεση των πόλεων που την απαρτίζουν. Η διαδικασία αυτή είναι ό,τι χειρότερο κυρίως για ζητήματα που απαιτούν γρήγορες και μυστικές αποφάσεις. Απαράδεκτο είναι για τον Ρενάλ το γεγονός ότι κάθε άσημη και φτωχή πόλη έχει την ίδια δύναμη σε ψήφους με αυτή που διαθέτει έντονη οικονομική δραστηριότητα.

Τα ελαττώματα του καθεστώτος αυτού είναι βέβαια γνωστά στον πρίγκιπα της Οράγγης, τον ιδρυτή της Δημοκρατίας των Ενωμένων Επαρχιών, αλλά τα συντηρεί γιατί πιστεύει ότι διασφαλίζουν το αξίωμα του stadhouder και ότι αυτό το αξίωμα θα παραμείνει ες αεί στον οίκο του. Οι φιλοδοξίες αυτές του οίκου της Οράγγης, οδήγησαν δύο φορές στην κατάργηση αυτού του αξιώματος: η ιστορία ξεκινά από τα χρόνια της επανάστασης, όταν οι οργανωτές της μοίρασαν την εξουσία μεταξύ τους κι έτσι εγκαθιδρύθηκε μια δυσβάσταχτη τυραννία αριστοκρατικού τύπου, με τα σημαντικά αξιώματα να περιορίζονται σε λίγες οικογένειες. Η δυσαρέσκεια για το καθεστώς και οι δύο προσπάθειες κατάργησης τους αξιώματος του stadhouder δεν είχαν συνέχεια καθώς το αξίωμα αποκαταστήθηκε και μάλιστα έγινε κληρονομικό του οίκου της Οράγγης.⁴²

---

⁴² Ο θεσμός του stadhouder είναι μεσαιωνικός και αναφέρεται στο διοικητή ενός φέουδου που διορίζεται από τον φεουδάρχη, όταν αυτός χρειάζεται να απουσιάσει. Το αξίωμα αυτό διατηρήθηκε και μετά την επανάσταση των Κάτω Χωρών (1581 κ. εξ.) με τη διαφορά ότι οι διοικητές διορίζονταν από την κυβέρνηση κάθε επαρχίας, χωρίς αυτό να τους εμποδίσει να αποκτήσουν πολλά σημαντικά προνόμια. Οι πρίγκιπες της Οράγγης κρατούσαν το αξίωμα αυτό στην επαρχία Ζέελαντ, ο διοικητής της οποίας διορίζονταν επίσης αρχιστράτηγος και ναύαρχος. Ο οίκος της Οράγγης συνέδεσε το όνομά του με την επιτυχημένη επανάσταση των Κάτω Χωρών, καθώς ο Γουλιέλμος Α΄ πρίγκιπας της Οράγγης διορίστηκε stadhouder το 1572 από την πρώτη επαναστατημένη επαρχία και ανέλαβε αρχηγός της εξέγερσης. Οι απόγονοί του Μαυρίκιος και Γουλιέλμος Γ΄ της Οράγγης εκμεταλλεύτηκαν τη φήμη του και αποπειράθηκαν να κυβερνήσουν σαν στρατιωτικοί δικτάτορες το 1618 και το 1672 αντίστοιχα. Μετά το θάνατο του Γουλιέλμου Γ΄ το αξίωμα καταργήθηκε για δεύτερη φορά (1702), το 1747 όμως, μετά τη γαλλική εισβολή, αποκαταστάθηκε και μάλιστα με τον πρίγκιπα της Οράγγης να ανακηρύσσεται Γενικός Κληρονομικός Stadhouder όλης της Δημοκρατίας. Μετά το 1780 η δυσαρέσκεια ενάντια στον οίκο της Οράγγης οδήγησε στη διαμόρφωση του Πατριωτικού Κινήματος,

Είναι δυνατόν το αξίωμα αυτό να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο καταπίεσης; Κάνουν λάθος όσοι βλέπουν αναλογίες με την έκβαση του καθεστώτος της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας; Ο Ρενάλ δεν το θεωρεί πιθανό: η Ολλανδία το πιθανότερο είναι να διαφυλάξει την ελευθερία της, διότι οι κάτοικοί της πληρώνουν φόρους για να συντηρήσουν το κράτος και το οικονομικό βάρος που απαιτεί η συντήρηση μιας αυλής θα τους εξεγείρει. Εξάλλου ο Ολλανδός, γειτνιάζοντας με μια θάλασσα που συνεχώς απειλεί να του καταποντίσει την ιδιοκτησία, έχει με τον καιρό διαμορφώσει μια αδιάφορη στάση για την πατρίδα του, θεωρώντας μάλλον άσυλό του το πλοίο του. Αν απολέσει την ελευθερία του, το τελευταίο θα μεταφέρει το εμπορικό του πνεύμα και τα χρήματά του στις αποικίες του στην Ασία, την Αφρική, το Νέο Κόσμο αλλά και σε οποιοδήποτε λιμάνι της Ευρώπης.

Ωστόσο, όλα σήμερα φαίνεται να συνωμοτούν στη μετατροπή του καθεστώτος σε τυραννία. Ο στόλος, ο στρατός και τα φρούρια διοικούνται από ξένους, που αναγνωρίζουν για αρχηγό τους μόνο τον πρίγκιπα και υπακούουν μόνο σ' αυτόν. Στις πιο σημαντικές θέσεις διορίζονται αυλικοί αναξιοπρεπείς και καταχρεωμένοι που επιζητούν την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, ενώ στις αποικίες αποστέλλονται διοικητές χωρίς αιδώ και χωρίς ικανότητες, που επιχειρούν την υποδούλωση των μακρινών αυτών χωρών. Αργά ή γρήγορα, προβλέπει ο συγγραφέας, θα γεννηθεί εκείνος ο stadhouder που δε θα υπολογίσει τις ολέθριες συνέπειες και θα επιβάλλει στο έθνος αυτό τις αλυσίδες. Είναι στο χέρι των Ολλανδών να σταθμίσουν τη βαρύτητα αυτών των παρατηρήσεων, καταλήγει.

Η συζήτηση για το γαλλικό καθεστώς ξεκινά από την εισβολή των Γερμανών στη Γαλατία και την έλλειψη σοβαρής αντίστασης από τους αφέντες και τους σκλάβους μιας καταρρέουσας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι κατακτητές αρχικά μοίρασαν τη γη με καθόλου τυχαίο τρόπο: μια γενική συνέλευση ήταν υπεύθυνη για την παραχώρηση των γαιών, που αρχικά διαρκούσε για ένα χρόνο και στη συνέχεια δια βίου. Το κληρονομικό δικαίωμα στη γη εδραιώθηκε παντού την εποχή των αδύναμων διαδόχων του Καρλομάγνου, ενώ ο σφετερισμός αυτός καθιερώθηκε επίσημα με την ενθρόνιση του Ούγου Καπέτου, οπότε τα φεουδαλικά δικαιώματα έφτασαν στο απόγειο της ακμής τους. Στα πλαίσια της αναρχίας που ακολούθησε, οι γαιοκτήμονες, απολύτως ανεξάρτητοι από το φαινομενικό αρχηγό του έθνους

ενώ το αξίωμα καταργήθηκε το 1795 με την εισβολή του γαλλικού επαναστατικού στρατού και τη φυγή του Γουλιέλμου Ε' στην Αγγλία.

καταπίεζαν τους υπηκόους τους και τους σκλάβους τους, χωρίς ο μονάρχης να τολμά να επεμβαίνει.

Με τον καιρό όμως κάποιοι ηγεμονικοί οίκοι εξαφανίστηκαν, ενώ παράλληλα με συνθήκες και κατακτήσεις η βασιλική επικράτεια επεκτάθηκε. Στη συνέχεια και μέχρι περίπου τα μέσα του 15^{ου} αιώνα διεξήχθη ένας αδιάκοπος αγώνας ανάμεσα στους βασιλείς και την αριστοκρατία. Καθοριστικός για την πορεία των πραγμάτων υπήρξε ο πόλεμος των Άγγλων, που υπό την ηγεσία των Νορμανδών, προκάλεσαν πολλά δεινά στο γαλλικό βασίλειο. Οι νίκες του εχθρού και η τυραννία των τοπικών αρχόντων γέννησε στο έθνος την επιθυμία να ενισχυθεί ο βασιλιάς για να εκδιωχθούν οι ξένοι και να υποταχθούν οι γαιοκτήμονες. Έτσι ο Λουδοβίκος ΙΑ΄ βρέθηκε χωρίς μεγάλη προσπάθεια πιο ενισχυμένος από τους προκατόχους του.⁴³ Με αυτόν ξεκινά η ιστορία μιας μεγάλης μοναρχίας. Ο λαός βέβαια δεν είναι πιο ελεύθερος, όμως υπάρχει ειρήνη στο εσωτερικό, ενώ οι συγκρούσεις με εξωτερικούς εχθρούς διεξάγονται με μεγαλύτερη δυναμική.

Στη Γαλλία οι εμφύλιοι πόλεμοι κατόρθωσαν μεν να υποβιάσουν τους ισχυρούς, ωστόσο δεν κατόρθωσαν να ξεσηκώσουν το λαό. Αφενός οι ανισότητες που προκάλεσαν την αντιπάθεια του λαού, συνέβαλαν στην ενίσχυση της βασιλικής εξουσίας, αφετέρου οι ηγεμόνες φρόντισαν να τον κρατούν απασχολημένο τότε με εξωτερικούς πολέμους και τότε με εσωτερικές θρησκευτικές διαμάχες και διχασμένο ενισχύοντας τις αντιπαλότητες ανάμεσα στις διάφορες τάξεις. Ο πληθυσμός εξαθλιωμένος και απαξιωμένος έβλεπε στο πρόσωπο του μονάρχη τον εχθρό των εχθρών του.

Η Γαλλία ωστόσο ποτέ δεν υπέστη εξολοκλήρου την προσβολή του δεσποτισμού. Ο εθνικός χαρακτήρας που πάντοτε επιδρούσε στους πρίγκιπες και τις αυλές τους, κατόρθωσε να διαμορφώσει μια ισορροπία στην εξουσία τους και να αποτρέψει τις εκρήξεις και τις βιαιότητες, απ' όπου προκύπτει η μοναρχική τυραννία. Το πνεύμα ενός έθνους εκ φύσεως χαρούμενου και ζωηρού, σαν παιδιού, υπερίσχυσε του δεσποτισμού και η αγάπη των βασιλέων για τις απολαύσεις τους ανάγκαζε να μην ασκούν εξαιρετικά σκληρή εξουσία σε μια κοινωνία, στην οποία τις χρωστούσαν. Με τον καιρό οι υπήκοοι απέκτησαν μια αξιοπρέπεια, την οποία ο μονάρχης αναγνώριζε ως πηγή του δικού του αξιώματος, γι' αυτό και συχνά δίστασε να κλονίσει τους

---

⁴³ Στο γαλλικό θρόνο από το 1461 έως το 1483.

θεμελιώδεις νόμους του έθνους του. Εν ολίγοις, παρότι δεν υπήρχε πια ελευθερία, δεν αναδείχθηκε και κανένας τύραννος.

Ανάλογες και πιο απόλυτες ακόμη ήταν οι μοναρχίες της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της Νάπολης, του Πιεμόντε και όλων των ηγεμονιών της Ιταλίας. Οι λαοί του Νότου φαίνονται γεννημένοι για τον δεσποτισμό είτε από αδράνεια του πνεύματος είτε από σωματική αδυναμία. Τα μοναρχικά αυτά κράτη έχουν νόμους, δικαστήρια και τάξεις προνομιούχες, αλλά όταν ο ηγεμόνας έχει ως βάση της εξουσίας του τη βία κι όταν επικαλείται το Θεό για να τον φοβούνται, όταν δεν έχει υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία και κυβερνά αυθαίρετα, τότε δεν υπάρχει κράτος, αλλά η ιδιοκτησία ενός και μόνο ανθρώπου.

Από αυτήν την περιοχή της Ευρώπης μονό ένα πολίτευμα αξίζει κανείς να μελετήσει, σύμφωνα με την άποψη του Ρενάλ: αυτό της Βενετίας. Πρόκειται για μια πόλη μεγαλειώδη, πλούσια και απόρθητη, που κυριαρχεί σε 72 νησιά, στην ουσία μια πεδιάδα κατακερματισμένη από λιμνοθάλασσες, νησιά που τα χωρίζουν κανάλια και τα ενώνουν γέφυρες. Σ' αυτά βρήκαν καταφύγιο γύρω στα μέσα του 5^{ου} αιώνα κάτοικοι της Ιταλίας μετά την εισβολή του Αττίλα. Αρχικά σε κάθε νησί ιδρύθηκαν πόλεις ανεξάρτητες, ώσπου το κοινό συμφέρον του εμπορίου και της πιο αποτελεσματικής υπεράσπισης τις οδήγησε να εκλέξουν έναν ηγεμόνα με τον τίτλο του δόγη, ο οποίος συγκέντρωνε στα χέρια του την πλήρη εξουσία. Μέχρι το 1173 οι δόγηδες εκλέγονταν από το λαό, αλλά στο εξής οι ευγενείς διαμόρφωσαν ένα αριστοκρατικό καθεστώς με την απόκτηση του αποκλειστικού δικαιώματος εκλογής του δόγη, πράγμα που για το συγγραφέα, όπως έχει ισχυριστεί πολλές φορές, δεν διαφέρει από την υποδούλωση και το δεσποτισμό.

Ωστόσο η Βενετία κατόρθωσε να μετριάσει τα μειονεκτήματα αυτού του άδικου τρόπου διακυβέρνησης, διότι μοίρασε τους κλάδους της εξουσίας με ισορροπημένο τρόπο και επέβαλε νόμους σοφούς και αυστηρούς για να καταστείλει τη φιλοδοξία των ευγενών. Έτσι οι τελευταίοι δείχνουν να προσαρμόζονται στις επιταγές όλων των τάξεων της βενετικής δημοκρατίας, για να μη γίνεται προκλητική η διάκριση ανάμεσα σε πατρικίους και πληβείους. Επιπλέον το καθεστώς συντηρεί την ελπίδα συμμετοχής στην εξουσία σε όσους δεν την έχουν, υπό τον όρο ότι θα αποκτήσουν κοινωνικό γόητρο και πλούτη από τις υπηρεσίες και τις δραστηριότητες τους. Υπό αυτό το μοναδικά – στα πλαίσια της Ευρώπης – ομαλό καθεστώς η Βενετία έφτασε σε μεγάλη ευμάρεια, εξαγόραζε στρατούς, κυριαρχούσε στη θάλασσα και κατόρθωνε παντού να επιβάλει τα συμφέροντά της.

Όλα άλλαξαν όμως με την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου και του περάσματος στην Ινδία από το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας. Από τη στιγμή που το εμπόριό της καταστράφηκε, έχασε όλη της τη μεγαλοπρέπεια, την ισχύ και το θάρρος και οι φρούδες προσδοκίες των υπηκόων της για συμμετοχή στην εξουσία υποκαταστάθηκαν από το κυνήγι των απολαύσεων και τη διαφθορά. Η Βενετία έγινε λιγόψυχη και ξοδεύει εδώ και δύο αιώνες τους θησαυρούς της για να μένει ουδέτερη. Η ανασφάλεια και η ανησυχία για την επιβίωσή της την οδηγούν σε όλο και πιο αυστηρούς νόμους και στη χρήση όλων των μέσων, όπως η κατασκοπεία και η παραπειστική πολιτική. Εμπιστοσύνη έχει μόνο στον ανακριτή που κυκλοφορεί ανάμεσα στους ανθρώπους με το τσεκούρι έτοιμο να πάρει το κεφάλι οιοδήποτε προκαλεί αναστάτωση στη δημόσια τάξη. Οι συχνές τελετές, οι γιορτές με μουσική και θεάματα, κρατούν ήσυχο και χαρούμενο τον βενετό και μπορεί να κάνει κανείς οτιδήποτε τον ευχαριστεί, αρκεί να μην μιλά δημόσια για την πολιτική και τη θρησκεία. Το δικαστήριο των τριών κρατικών ανακριτών στελεχώνεται από τα πιο μετριοπαθή πρόσωπα και έχει το δικαίωμα να κηδεμονεύει όλο τον κόσμο, ακόμη και τον ίδιο το δόγη. Είναι αλήθεια ότι συνεδριάζουν κεκλιμένων των θυρών, όμως αποτελούν το μοναδικό φόβητρο των αριστοκρατών και το μοναδικό προστάτη του λαού: χωρίς τον τρόπο που προκαλούν, οι πολίτες θα ήταν συνεχώς εκτεθειμένοι στις προσβολές των πατρικίων που αδημονούν. Έτσι τα πράγματα στο εσωτερικό έχουν ως εξής: το συμβούλιο αντιπροσωπεύει τη δημοκρατία, η σύγκλητος το νομοθέτη που υπακούει στο συμβούλιο, ενώ ο κρατικός ανακριτής είναι ένα είδος ρήτορα που υπερασπίζεται το λαό. Στο εξωτερικό η Βενετία διαθέτει σκοτεινούς πράκτορες σε όλες τις αυλές και με τη δεξιοτεχνία της κατορθώνει να επιβιώνει.

Διαφορετικό παράδειγμα αποτελεί η Ελβετία, που οφείλει τη δύναμή της στο θάρρος της: μετά τη ρωμαϊκή περίοδο, αυτή η περιοχή των Άλπεων διαιρέθηκε σε πολλά φέουδα, που χωρίζονταν μεταξύ τους από μεγάλες λίμνες και βουνά. Το πιο σημαντικό, που το κατείχε ο οίκος της Αυστρίας, κυρίευσε τα υπόλοιπα και οδήγησε στην υποδούλωση και την καταπίεση, κι αυτές με τη σειρά τους στην εξέγερση και την ελευθερία. Δεκατρία καντόνια κατοικούνται από εύρωστους χωρικούς που δε φοβούνται κανέναν βασιλιά της Ευρώπης, γνωρίζουν το συμφέρον τους καλύτερα από κάθε άλλο έθνος και αποτελούν ένα λαό που έχει συνειδητοποιήσει καλύτερα από κάθε άλλον τη σύγχρονη πολιτική. Η ένωση αυτή των ελβετικών καντονιών διατηρήθηκε अपαράλλαχτη μέχρι τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, οπότε κατόρθωσε να τα διαιρέσει η θρησκεία την εποχή της μεταρρύθμισης διαμορφώνοντας δύο κοινότητες,

μια καθολική και μια προτεσταντική. Πέρα από αυτό όμως η Ελβετία απολαμβάνει την ειρήνη περισσότερο από κάθε άλλη χώρα της Ευρώπης.

Η γη των Ελβετών δεν τους παρείχε καμιά προϋπόθεση για να δραστηριοποιηθούν και να ευημερήσουν. Η γη ήταν άγονη, οι κάτοικοι άσχετοι από τέχνες, πρώτες ύλες για βιοτεχνία δεν υπήρχαν ούτε βέβαια χρήματα. Έτσι οι κάτοικοι χρησιμοποίησαν τους ίδιους τους εαυτούς τους ως εμπορικό προϊόν. Αρχικά μισθοφόροι του δούκα του Μιλάνου, στη συνέχεια υπηρέτησαν τη Γαλλία, το γερμανό αυτοκράτορα, τον πάπα, το δούκα της Σαβοΐας, όλους τους ισχυρούς της Ιταλίας, την Ολλανδία, την Ισπανία, την Πορτογαλία. Κάθε καντόνι υπέγραφε συνθήκη με όποια δύναμη του έκανε την καλύτερη προσφορά. Ο Ελβετός είναι εξ επαγγέλματος καταστροφέας της Ευρώπης, όπως ο Ολλανδός εξ επαγγέλματος πολίτης του κόσμου, ισχυρίζεται ο συγγραφέας. Αυτού του είδους το εμπόριο με τις φιλοπόλεμες δυνάμεις της Ευρώπης επέτρεψε στην Ελβετία να επιβιώσει, καθώς απέτρεψε αφενός την εισβολή άλλων δυνάμεων σε αυτή, αφετέρου τις κατακτητικές τάσεις της ίδιας.

Ο Ρενάλ προβλέπει πως η κατάσταση των Ελβετών είναι προφανώς πιο σταθερή από αυτή οποιουδήποτε άλλου έθνους. Από τις κορυφές των Άλπεων βλέπουν τους λαούς που ζουν σε εύφορες χώρες, να υφίστανται την τυραννία και την καταπίεση, την ώρα που αυτοί απολαμβάνουν ειρηνικά όλα τα πλεονεκτήματα που συνοδεύουν το καθεστώς της ελευθερίας. Ίσως η αγάπη για τα πλούτη να αλλοίωσε κάπως τα απλά ήθη των Ελβετών που τώρα προοδεύουν στις τέχνες και το εμπόριο, όμως τα πρωτόγονα στοιχεία του χαρακτήρα τους δεν έχουν χαθεί και απολαμβάνουν ένα είδος ευτυχίας άγνωστο σε άλλους ανθρώπους. Είναι δυνατό να πιστέψει κανείς πως ένα έθνος είναι πιθανό να κουραστεί από μια τέτοια ευδαιμονία και να κάνει οτιδήποτε για να την αποσταθεροποιήσει;

Τελευταίο καθεστώς προς συζήτηση αφήνει ο συγγραφέας αυτό της εκκλησίας επισημαίνοντας την τεράστια απόσταση που χωρίζει τον Πέτρο, φτωχό ψαρά στις όχθες της Γενησαρέτ, από τους υπερήφανους διαδόχους του, τους αφέντες της Ρώμης και μεγάλου μέρους της Ιταλίας, που αυτοπροβάλλονται ως βασιλείς των βασιλέων της γης. Αποπειράται λοιπόν μια αναδρομή στους 18 αιώνες ζωής της εκκλησίας, καλώντας τους σύγχρονούς του και τους μελλοντικούς ηγεμόνες να διδαχθούν από τα λεγόμενά του, ώστε να ξέρουν τι έχουν να περιμένουν από το ιερατείο: μοναδικός του σκοπός είναι να υπαγάγει την εξουσία της διοίκησης στη θεϊκή εξουσία, την οποία διατείνεται ότι αποτελεί τον εντολοδόχο.

Η ιστορία του χριστιανισμού ξεκινά από έναν φτωχό ξυλουργό που εξεγέρθηκε από την υποκρισία και τη ματαιότητα των ιερέων. Μετά την καταδίκη και το θάνατό του οι μαθητές του εμφανίζονται στις δημόσιες πλατείες των μεγάλων πόλεων και διδάσκουν την ανάστασή του. Παντού οι άνθρωποι αρχίζουν να πιστεύουν σε ένα δόγμα που αντιτίθεται στη λογική και υιοθετούν την αυστηρή και αντικοινωνική ηθική της. Οι οπαδοί της όσο περισσότερο διώκονται τόσο περισσότερο πληθύνονται. Μέσα σε τρεις αιώνες τα ιερά των ειδωλολατρών αφανίζονται και παρά τα μίση, τις αιρέσεις, τα σχίσματα και τις αιματηρές διαμάχες του χριστιανισμού, στον κόσμο δεν υπάρχουν σήμερα άλλοι ναοί παρά μόνο αυτοί του εσταυρωμένου θεανθρώπου. Ο ιδρυτής του χριστιανισμού δε σφετερίστηκε ποτέ καμία εξουσία και σεβάστηκε αυτήν του Καίσαρα. Ανάμεσα στους μισαλλόδοξους δίδαξε την ανοχή, χρησιμοποίησε την πειθώ και απέκλεισε τη βία. Το ιερατείο ποτέ δεν υπάκουσε σε αυτές τις αρχές, ωστόσο αυτό δεν εμπόδισε το χριστιανισμό να ευημερήσει.

Η ιεραρχία που δημιουργήθηκε καθώς η νέα θρησκεία προόδευε, είχε ως αντικείμενα το δόγμα, την πειθαρχία και την ηθική, τίποτε όμως δεν αποφασιζόταν χωρίς τη συμμετοχή των πιστών: μια αληθινή ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, επισημαίνει ο συγγραφέας με κεφαλαίους χαρακτήρες. Από την εποχή όμως του Κωνσταντίνου και του Θεοδοσίου εγκαινιάστηκε ένα νέο καθεστώς στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία, που συνεχώς απομακρύνονταν από την αρχική απλότητα και οδηγούσε στην ανάμειξη της πνευματικής με την κοσμική εξουσία. Τότε δημιουργήθηκαν οι βάσεις της φιλοδοξίας και της διαφθοράς των ποιμένων, καθώς απέκτησαν το προνόμιο να διαχειρίζονται πολλά διοικητικά ζητήματα.

Στους αιώνες που ακολούθησαν τον τρίτο αιώνα, η Ρώμη καταλύθηκε από τους βαρβάρους και ο χριστιανισμός τους έκανε δικούς του, χωρίς όμως να τους αλλάξει τα ήθη. Οι σπουδές εκπίπτουν και οι ιερείς χρησιμοποιούν τις γνώσεις τους για να επινοούν τίτλους και να κατασκευάζουν θρύλους. Κανένας δεν αμφισβητεί την Κωνσταντινεία δωρεά και το μεγαλείο του επισκόπου Ρώμης συνεχώς αυξάνεται τον καιρό του Καρλομάγνου, του Λουδοβίκου του ευσεβούς και του Όθωνα, ενώ στην πραγματικότητα τα πρωτεία και τα προνόμια αυτής της έδρας δε στηριζόταν παρά σε ένα λογοπαίγνιο με τη λέξη πέτρα και ο τίτλος του πάπα ήταν κοινός σε όλους τους επισκόπους μέχρι τον 11^ο αιώνα. Την εποχή αυτή το καθεστώς της εκκλησίας δεν τείνει απλά στη ΜΟΝΑΡΧΙΑ, αλλά κάνει προσπάθειες να εξελιχθεί σε ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΜΟΝΑΡΧΙΑ. Ο πάπας αποκτά το αλάθητο, δεν υπάγεται στις

αποφάσεις των συνόδων, υποδουλώνει τους ιερείς, κάνει υποτελείς του τους βασιλείς και κρατά στα χέρια του δύο σκήπτρα, αυτό της πνευματικής και αυτό της κοσμικής εξουσίας. Όλα και όλοι λειτουργούν για να αυξήσουν τα εισοδήματά του: φόροι, εμπόριο λειψάνων, προσκυνήματα. Η δεισιδαιμονία φτάνει στο αποκορύφωμα με την κρίση του Θεού να εκμαιεύεται από σημάδια στη φωτιά και στο νερό. Αυτό ήταν το καθεστώς της δυτικής εκκλησίας: ένας ΑΠΟΛΥΤΟΣ ΔΕΣΠΟΤΙΣΜΟΣ σε όλη του τη φρικαλεότητα.

Στην ανατολή η αυτοκρατορία των Ελλήνων πέρασε πολλά δεινά, αποδεκατίστηκε από τους Άραβες μουσουλμάνους και τους σύγχρονους Σκύθες, τους Βούλγαρους και τους Ρώσους, ενώ το εμπόριό της παρήκμασε. Ωστόσο με το Φώτιο οι σπουδές γνωρίζουν κάποια άνθιση και ο κλήρος αγωνίζεται ενάντια στο σκοταδισμό. Αντίθετα στη δύση γίνεται κυνηγός, πολεμιστής και γαιοκτήμονες. Επίσκοποι και μοναχοί παρελαύνουν κάτω από πολεμικά λάβαρα, σφαγιάζουν και σφαγιαζονται. Τα προνόμια της ιδιοκτησίας τους τους εμπλέκουν στις δημόσιες υποθέσεις: παίρνουν μέρος στις εθνοσυνελεύσεις και αναλαμβάνουν δημόσια αξιώματα. Είναι η εποχή της πλήρους σύγχυσης των δύο εξουσιών. Η κοσμική εξουσία αρχίζει να διορίζει ιερωμένους, οι επισκοπές πωλούνται, τα αβαεία αγοράζονται, οι ιερείς έχουν συζύγους και ερωμένες. Εκκλησία και αυτοκρατορία πλέουν στην ΑΝΑΡΧΙΑ. Την ίδια στιγμή τα προσκυνήματα αποτελούν τον προάγγελο των σταυροφοριών, η εξιλέωση των αμαρτημάτων επιχειρείται με δολοφονίες, ενώ μύρια κακά έπονται. «Αλλά δεν έχω το κουράγιο να συνεχίσω περαιτέρω την περιγραφή της αταξίας και τη εξωφρενική αύξηση της παπικής εξουσίας»,⁴⁴ εξομολογείται ο Ρενάλ. Θέλει όμως να παρηγορήσει τον αναγνώστη αναφέροντας τα θετικά επακόλουθα των σταυροφοριών: την ενίσχυση της ναυσιπλοΐας και του εμπορίου που πλούτισαν τη Βενετία, τη Γένοβα, την Πίζα και τη Φλωρεντία, την παρακμή του φεουδαρχικού καθεστώτος λόγω της αναστάτωσης των γαιοκτημόνων και την εξοικείωση με τη θάλασσα που πιθανόν προετοίμασε την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου.

Κανείς δεν αντιστάθηκε στην εξουσία του Πάπα για πολλούς αιώνες, με εξαίρεση τη Βενετία, που ήξερε να υπερασπίζεται τα συμφέροντά της. Η Αγγλία με τον Ερρίκο Η' αποτίναξε το ζυγό της Ρώμης υπό την επήρεια όμως του πάθους και όχι της λογικής. Η Γερμανία αντιστάθηκε στην υπερβολή με υπερβολή, και από τον

---

⁴⁴ Ο.π., σ. 135.

Λούθηρο και εξής Καθολικοί και Σχισματικοί αποδείχτηκαν εξίσου εμπαθείς. Στη Γαλλία η κοσμική εξουσία υπάκουε στην πνευματική μέχρι και τον 14^ο αιώνα. Την εποχή αυτή οι σπουδές αναγεννήθηκαν με την αναβίωση της μελέτης των αρχαίων γλωσσών, ενώ στα μέσα του 15^{ου} αιώνα ανακαλύφθηκε η τυπογραφία. Έτσι γεννήθηκε το κριτικό πνεύμα που άνοιξε τα μάτια των αρχόντων και των κληρικών και οι δύο εξουσίες υπαναχώρησαν στα όριά τους. Το 1681 ο γαλλικός κλήρος αποφάσισε πως η κοσμική εξουσία είναι ανεξάρτητη της πνευματικής και πως ο πάπας οφείλει να υπακούει στους κανόνες της εκκλησίας, μετατρέποντας το εκκλησιαστικό καθεστώς από ΑΝΑΡΧΗ ΤΥΡΑΝΝΙΑ σε ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΗ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ.

Για το συγγραφέα όμως ούτε η Αγγλία, ούτε η Γερμανία, ούτε οι Ενωμένες Επαρχίες έχουν κατορθώσει να εντοπίσουν τις θεμελιώδεις αρχές της διακυβέρνησης. Αν το ήξεραν θα είχαν αποφύγει τις αναταραχές και δεν θα είχε χυθεί άδικα τόσο ανθρώπινο αίμα. Ως πρώτη καθορίζει ο Ρενάλ την αρχή ότι η εκκλησία δημιουργείται προς όφελος του κράτους και όχι το αντίστροφο. Κατά δεύτερον, το γενικό συμφέρον είναι αυτό που αποτελεί τον κανόνα για οτιδήποτε οφείλει να επιζητήσει και να διασωθεί μέσα στο κράτος. Τρίτον, μόνον ο λαός ή η κυρίαρχη εξουσία που αποτελεί τον εντολοδόχο του, έχει δικαίωμα να κρίνει αν κάποιος θεσμός συμβαδίζει με το γενικό συμφέρον.

Αυτές οι αρχές είναι για τον αβά Ρενάλ αδιαμφισβήτητες και του επιτρέπουν να προχωρήσει σε μια σειρά από συγκεκριμένες προτάσεις που αφορούν: τον έλεγχο των δογμάτων και της θρησκευτικής πειθαρχίας από την κυρίαρχη εξουσία, ώστε να μη δημιουργούν αναταραχές, να μην προκαλούν τα επικρατούντα ήθη και να μην υπονομεύουν το σεβασμό στις αρχές του κράτους. Τη δυνατότητα της εξουσίας να καταργεί ή να υιοθετεί διαφορετικές λατρείες. Τη λειτουργία ενός και μόνο είδους δικαστηρίου, του κοσμικού, μιας και μόνο συνόδου, αυτής των υπουργών του κράτους. Την απαγόρευση του όρκου αγνότητας των κληρικών, καθώς αντιτίθεται στη φύση και εμποδίζει την αύξηση του πληθυσμού. Η ελεημοσύνη είναι υπόθεση των ευπόρων και η φροντίδα των γερόντων και των αναπήρων, υπόθεση του κράτους. Το μοναδικό θεϊκό δίκαιο είναι το καλό της δημοκρατίας (republique).

Κρατά όμως για το τέλος μια διευκρίνιση: οι αναφορές του και οι προτάσεις του έχουν να κάνουν με τη εξωτερική θρησκεία. Η εσωτερική θρησκεία είναι η προσωπική σχέση του κάθε ανθρώπου με το Θεό και είναι μυστική.

Ολοκληρώνοντας την έκθεση των καθεστώτων την Ευρώπης ο συγγραφέας επισημαίνει για άλλη μια φορά την ανάγκη ο τρόπος διακυβέρνησης να υπηρετεί τα συμφέροντα του έθνους και προειδοποιεί για τα δεινά που προκαλούνται όταν η εξουσία διαχωρίζει τα συμφέροντά της από αυτά του έθνους. Το κράτος έχει ένα και μόνο αντικείμενο, τη δημόσια ευτυχία. Κι ένας λαός δεν μπορεί να προοδεύσει στις οικονομικές του δραστηριότητες, στο εμπόριο, στις τέχνες και τις επιστήμες, εάν δεν εμπιστεύεται και δεν αγαπά το καθεστώς. Η ευτυχία του έθνους είναι και ευτυχία αυτού που το κυβερνά, εάν δεν θέλει να γίνει τύραννος και να επιβάλει το δεσποτισμό, ένα καθεστώς που ο συγγραφέας παρομοιάζει με τον Κρόνο.

4. Πολιτική (Τ.10, σ. 156-179)

Διαχωρίζοντας τη διακυβέρνηση σε δύο τομείς, τη νομοθεσία που αφορά το εσωτερικό του κράτους (για την οποία μίλησε εκτενώς στο προηγούμενο κεφάλαιο), και την πολιτική, που αφορά τις σχέσεις μεταξύ κρατών, ο Ρενάλ υποστηρίζει πως κατά τους σκοτεινούς και άγριους χρόνους του μεσαίωνα, όπου όλα υπάκουαν στη βία των όπλων, μόνο η Ρώμη αποδείχθηκε ικανή να ασκήσει εξωτερική πολιτική. Η αλληλογραφία των επισκόπων από όλα τα χριστιανικά κράτη συγκεντρωνόταν εκεί και οι πληροφορίες που εμπειρείχε εξετάζονταν και χρησιμοποιούνταν προς ενίσχυση της εξουσίας του πάπα, που στόχευε πάντα – επαναλαμβάνει ο συγγραφέας – στην παγκόσμια μοναρχία. Ήταν πράγματι μεγάλο κατόρθωμα, παραδέχεται, να κατορθώνει κανείς να επιβληθεί χωρίς στρατό σε διαρκώς ένοπλα έθνη και να τα αναγκάσει να σέβονται την αδυναμία αυτή του κλήρου. Από την άλλη όμως, όλοι οι ηγεμόνες της Ευρώπης αδιαφορούσαν για την εξωτερική κατάσταση, καθώς προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν την εξουσία τους στο δικό τους κράτος.

Μόλις τον 15^ο αιώνα άρχισαν τα πράγματα να αλλάζουν, όταν πολλοί ευρωπαίοι ηγεμόνες άρχισαν να αποκτούν κτήσεις μακριά από τα σύνορα του κράτους τους. Η ανάγκη για προστασία των κτήσεων αυτών οδήγησε την Ευρώπη σε μια αδιάκοπη εναλλαγή πολέμων και διαπραγματεύσεων. Ήταν κυρίως οι φιλοδοξίες και οι αντιπαλότητες του Κάρολου Κουίντου και του Φραγκίσκου Α΄ που διαμόρφωσαν το ευρωπαϊκό σύστημα εξωτερικής πολιτικής, διότι πάνω τους συγκεντρώθηκαν οι ανησυχίες όλων των ευρωπαϊκών δυνάμεων, οι οποίες τελικά συνασπίστηκαν σε δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Η πορεία των πραγμάτων ευνόησε τον Κάρολο, με την ενθρόνιση όμως του γιου του, Φιλίππου Β΄, η Ισπανία άρχισε να αποδυναμώνεται:

στο εσωτερικό πολλές επισημότητες, καθόλου κανόνες και οικονομική δραστηριότητα. με το κράτος να έχει αλωθεί από την εκκλησία και το τέρας της ιεράς εξέτασης. Στο εξωτερικό οι μεγάλες φιλοδοξίες και μια σειρά από κακοεκτελεσμένες επιχειρήσεις οδηγούν σε αποτυχίες. Η παρακμή της Ισπανίας επιβεβαιώνεται με τη συνθήκη των Πυρηνναίων με την οποία ενισχύεται ο ρόλος της Γαλλίας.

Είναι η εποχή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄, που πολλοί κατηγόρησαν, όπως και τον Κάρολο Κουίντο, ότι στόχευε στην παγκόσμια μοναρχία. Η Ευρώπη αρχικά υποκλίθηκε στη μεγαλοσύνη του, στη συνέχεια όμως οι προσβολές, οι ίντριγκες, η περιφρόνηση των συνθηκών, ο υπεροπτικός του τόνος, σκόρπισαν την ανησυχία και ανάγκασαν του ευρωπαίους ηγεμόνες να συνασπιστούν εναντίον του. Το ζήτημα της διαδοχής στον ισπανικό θρόνο ήταν αυτό που τελικά οδήγησε ολόκληρη την Ευρώπη στον πόλεμο. Η προοπτική της παγκόσμιας μοναρχίας ήταν ορατή, εάν ο ηγεμόνας που θα ανέρχονταν στον ισπανικό θρόνο προερχόταν είτε από τον οίκο των Βουρβόνων, είτε από τον οίκο των Αψβούργων, και για να αποκλειστεί ήταν αναγκαία μια ισορροπία δυνάμεων ανάμεσα στους δύο ισχυρούς ευρωπαϊκούς οίκους. Εν τέλει η τετραπλή συμμαχία επιβλήθηκε και η Γαλλία ταπεινωμένη και ηττημένη κινδύνευε να καταστραφεί, εάν ο θάνατος του αυτοκράτορα δεν προκαλούσε τριγμούς στην αντίπαλη συμμαχία. Έτσι η συνθήκη της Ουτρέχτης δεν τους απέφερε τους καρπούς που ονειρεύονταν και η Γαλλία διατήρησε ως ένα βαθμό την ισχύ της στην ευρωπαϊκή ήπειρο.

Είναι δυνατόν ποτέ να επιτευχθεί πολιτική ισορροπία στην Ευρώπη, αναρωτιέται ο συγγραφέας. Και απαντά αμέσως: η ισορροπία επιτυγχάνεται με συνθήκες, και οι συνθήκες δεν έχουν καμία σταθερότητα από τη στιγμή που υπογράφονται ανάμεσα σε απολυταρχικούς ηγεμόνες και όχι ανάμεσα σε έθνη. Οι συνθήκες στοχεύουν στην ειρήνη η οποία είναι απαραίτητη για την ευημερία των εθνών, οι δεσπότες όμως θυσιάζουν πάντα τους υπηκόους τους στις προσωπικές τους φιλοδοξίες.

Πάντως τα τελευταία πενήντα χρόνια, υποστηρίζει ο Ρενάλ, δεν είναι ο πόλεμος που αποφασίζει πιο έθνος θα υπερισχύσει, αλλά το εμπόριο. Ενώ λοιπόν οι ηπειρωτικές δυνάμεις χώριζαν την Ευρώπη σε μερίδια, ένας ναυτικός λαός διαμόρφωσε ένα καινούριο σύστημα υποτάσσοντας με τις δραστηριότητές του ολόκληρη τη γη στη θάλασσα και αναπτύσσοντας ένα τεράστιο εμπόριο, που είχε ως βάση τόσο την αγροτική και τη βιοτεχνική δραστηριότητα, όσο και πλούσιες κτήσεις στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Αυτό το είδος παγκόσμιας μοναρχίας οφείλει να αφαιρέσει η υπόλοιπη Ευρώπη από την Αγγλία, ώστε κάθε ναυτικό κράτος να

ανακτήσει την ελευθερία του και την ισχύ που δικαιούται επί του στοιχείου που το περιβάλλει. Αυτό είναι ακριβοδίκαιο σύστημα και αν τα έθνη της Ευρώπης ήταν αρκετά φωτισμένα, θα γνώριζαν τα δικαιώματά τους και τα συμφέροντά τους, και θα καθιέρωναν μια ισορροπία στις δραστηριότητες και την ισχύ ανάμεσα στους λαούς της στεριάς και της θάλασσας και έναν τρόπο επικοινωνίας μεταξύ τους, που θα στόχευε στο γενικό συμφέρον. Ο καθένας θα καλλιεργούσε ό,τι ήταν δικό του και όλοι θα ήταν ελεύθεροι να εισάγουν και να εξάγουν, σαν να ήταν επαρχίες την ίδιας αυτοκρατορίας.

Το μεγάλο σφάλμα όμως της νεότερης πολιτικής, επισημαίνει ο Ρενάλ, είναι πως επιδιώκει την αποδυνάμωση των αντιπάλων. Όμως κανένα έθνος δεν μπορεί να εργαστεί πάνω στα ερείπια των άλλων, χωρίς να προετοιμάσει τη δική του παρακμή. Αυτή η τακτική θα γλίτωνε την πολιτική από πολλά σφάλματα που διέπραξε τους τελευταίους αιώνες, από τη στιγμή δηλαδή που η εμβέλεια της μεγάλωσε υπερβολικά χάρη στις νέες χώρες που δυστυχώς ή ευτυχώς – αυτό άλλωστε απασχολεί τον συγγραφέα – ανακαλύφθηκαν σε ολόκληρη την οικουμένη και υποτάχθηκαν στους ευρωπαίους.

Από την εποχή που κάθε ευρωπαϊκή δύναμη θεώρησε αναγκαίο να διορίσει πράκτορες στις άλλες αυλές, η πολιτική άπλωσε έναν ιστό αράχνης πάνω από ολόκληρη την Ευρώπη και δεν είναι δυνατόν να πειράξει κανείς έστω και μια κλωστή χωρίς να την αναστατώσει ολόκληρη. Ο κάθε ηγεμονίσκος έχει μυστικά συμφέροντα στις συνθήκες που υπογράφονται από τους ισχυρούς. Το μόνο που δεν τσιγκουνεύονται ποτέ είναι το αίμα των λαών. Σε δύο μέρες μπορεί να ξεσπάσει ένας πόλεμος, οι διαπραγματεύσεις όμως για τη λήξη του κρατούν χρόνια, διότι οι δημόσιοι άνδρες που τις χειρίζονται, είναι συνήθως ανίδεοι, δολοπλόκοι και επιρρεπείς στα πάθη.

Δυστυχώς, αφού οι περισσότερες κοινωνίες βρίσκονται υπό την εξουσία ενός και μόνο ανθρώπου, η πολιτική υπακούει στον χαρακτήρα των ηγεμόνων και όχι στις ανάγκες και στη θέληση των λαών, όπως υπαγορεύει το φυσικό δίκαιο. Έτσι δεν έχει καμιά σταθερότητα και αλλάζει ανάλογα με τις διαθέσεις τους και με τις δολοπλοκίες των συμβούλων τους. Αντίθετα η μοίρα των λαών είναι διαφορετική όταν κυβερνώνται δημοκρατικά. Εδώ την εξουσία έχει η μάζα κι έτσι στις διαπραγματεύσεις πρυτανεύουν συγκεκριμένες αρχές και δημόσια συμφέροντα. Εδώ αυτό που μετράει είναι η σωτηρία του λαού και όχι το κέφι του αφέντη. Αυτές οι πολιτικές αρχές που διέπουν τα δημοκρατικά καθεστώτα έκαναν καχύποπτους τους

απόλυτους μονάρχες. Φαίνεται να αναπτύσσεται μια μυστική συνομοσία ανάμεσα σε όλες τις μοναρχίες με στόχο τον αφανισμό των ελεύθερων κρατών. Όμως από την καταπίεση θα γεννηθεί η ελευθερία, βεβαιώνει ο συγγραφέας. Όλοι οι άνθρωποι θα κατανοήσουν μια μέρα – κι αυτή η μέρα δεν είναι μακριά – ότι η ελευθερία είναι το μέγιστο αγαθό.

5. Πόλεμος (Τ.10, σ. 179-207)

Με το θέμα του πολέμου ο Ρενάλ έχει ήδη ασχοληθεί με αφορμή τη συζήτηση για την εξωτερική πολιτική στην Ευρώπη, αφιερώνει όμως και ένα ειδικό κεφάλαιο σε αυτό το πάθος που φουντώνει από την αδικία, τη φιλοδοξία και την εκδίκηση. Αναρωτιέται απογοητευμένος αν μπορεί να υπάρξει ειρήνη. Προσπαθεί να αναθαρρήσει και να πιστέψει ότι η πρόοδος των γνώσεων που αποδυνάμωσε τόσες και τόσες προκαταλήψεις και εξευγένισε τα ήθη, θα εμποδίσει τη διαιώνιση αυτής της εγκληματικής τέχνης και πως οι ηγεμόνες θα ακούσουν τη φωνή της φιλοσοφίας και θα νιώσουν φρίκη και περιφρόνηση για την αιμοσταγή δόξα. Αμέσως παραδέχεται πως τέτοιες ελπίδες είναι φρούδες πως οι διαμάχες των βασιλιάδων δεν θα έχουν τελειωμό, όπως και τα πάθη τους.

Την τέχνη του πολέμου ανέπτυξαν οι Έλληνες και τελειοποίησαν οι Ρωμαίοι, δύο λαοί άξιοι, που όφειλαν την ανωτερότητά τους στο πεζικό. Η Ρώμη έχασε τη δόξα και την ισχύ της από τη στιγμή που η μαλθακότητα επέτρεψε στο ιππικό να επικρατήσει. Οι βάρβαροι από τους οποίους καταλύθηκε η Ρώμη, ακολούθησαν το ρωμαϊκό παράδειγμα και οι ευγενείς που κατείχαν τη γη και τα δικαιώματα ανέβηκαν στα άλογα αφήνοντας το λαό να ακολουθεί πεζός και σχεδόν άοπλος. Ήταν η εποχή που το άλογο χαρακτήριζε τον ευγενή. Μέχρι και τον 14^ο στην Ευρώπη δεν υπήρχαν παρά ιππότες, που επιδείκνυαν τη δύναμή τους όχι στη μάχη αλλά σε τουρνουά, συνήθεια που αποτελούσε μια από τις πολλές αδυναμίες του φεουδαρχικού καθεστώτος.

Άνδρες έφιπποι και τόσο βαριά οπλισμένοι ήταν αδύνατο να επιτεθούν ή να υπερασπιστούν κάστρα και οχυρωμένες πόλεις, γι' αυτό και ο πόλεμος μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας διήρκεσε πάνω από έναν αιώνα. Στο τέλος οι Γάλλοι, προκειμένου να απωθήσουν τους Άγγλους, αποδέχθηκαν το ζυγό του Καρόλου Ζ' στελεχώνοντας έναν στρατό από εννέα χιλιάδες ιπείς και δεκαέξι χιλιάδες πεζικάριους. Έτσι ξεκίνησε η αποδυνάμωση της αριστοκρατίας και η ενίσχυση της μοναρχίας και αφενός η πολιτική ελευθερία του έθνους από τους εξωτερικούς

εχθρούς, αφετέρου η υποδούλωση του πολίτη στο εσωτερικό. Την τυραννία της φεουδαρχίας διαδέχθηκε ο δεσποτισμός των βασιλιάδων και ο πολυπληθής στρατός, που συντηρούνταν από άδικους και αυθαίρετους φόρους, με το πρόσχημα ότι προστατεύει τα σύνορα, καταπίεζε τους υπηκόους. Με άλλα λόγια η εθνική πολιτοφυλακή δεν ήταν παρά βασιλική πολιτοφυλακή.

Το πεζικό ανέκτησε και πάλι την πρωτοκαθεδρία όταν ο Κάρολος Ζ΄ εισήγαγε το μπαρούτι στο στρατό, ωστόσο οι απαραίτητες γνώσεις για το χειρισμό του αναπτύχθηκαν αργότερα, πρώτα από τους Γερμανούς και έπειτα από τους Ισπανούς που προκάλεσαν τον τρόμο και το θαυμασμό της Ευρώπης. Κι όσο η χρήση του πεζικού αυξανόταν και εξέλιπε η χρήση της φεουδαρχικού τύπου στρατιωτικής υπηρεσίας, τόσο ο πόλεμος εξαπλώνονταν μακριά από τα κοινά σύνορα των αντιμαχόμενων δυνάμεων. Και τότε ήταν πλέον αδύνατον στους ηγεμόνες να καλέσουν στα όπλα τους λαούς τους – αν και πολλές φορές προσπάθησαν να ξεσηκώσουν την οργή τους -, γιατί ήταν φανερό πως δεν ήταν οι λαοί που έκαναν τους πολέμους αλλά οι βασιλείς με τους στρατούς τους. Ολόκληρη η Ευρώπη βρέθηκε μέσα στις φλόγες του πολέμου, ενώ οι θρησκευτικές διαμάχες έφεραν αντιμέτωπους τους Γερμανούς με τους Γερμανούς, τους Γάλλους με τους Γάλλους και, κυρίως, τη Φλάνδρα με την Ισπανία. Στην Ολλανδία η μανία του δεσποτισμού ηττήθηκε και μέσα από την τυραννία και την ιερά εξέταση αναδύθηκε μια δημοκρατία.

Ο άνθρωπος που τελειοποίησε την τέχνη του πολέμου ήταν ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος, που διαμόρφωσε μια εντελώς καινούρια τακτική. Από τότε ολόκληρη η Ευρώπη με ενθουσιασμό υιοθέτησε τα αποτελέσματα της ιδιοφυΐας ενός ανθρώπου ισάξιου του Αλέξανδρου, που αν και δε γεννήθηκε στην Ελλάδα, κατόρθωσε να διαμορφώσει Σπαρτιάτες. Ωστόσο ο υπερβολικός πολλαπλασιασμός των στρατευμάτων δεν οφείλεται στο Φρειδερίκο αλλά στο Λουδοβίκο ΙΣΤ΄. Το μικρόβιο αυτό της διατήρησης μεγάλου στρατού μεταδόθηκε σε όλους τους ηγεμόνες, ισχυρούς και ελάσσονες, με αποτέλεσμα ο αριθμός των στρατιωτών στην Ευρώπη να φτάσει τα δύο εκατομμύρια.

Έχουμε φτάσει στο σημείο, σημειώνει ο Ρενάλ, να θεωρούμε σήμερα τον πόλεμο φυσική κατάσταση. Ευτυχώς που οι εχθροπραξίες δεν είναι ανάλογες του παρελθόντος και μετά τις μάχες αποφεύγονται οι αγριότητες. Εξάλλου τα έθνη, ακόμα και τα λιγότερο φωτισμένα, μένουν αδιάφορα μπροστά στις διενέξεις των ηγεμόνων τους, θεωρώντας πως πρόκειται για ξεκαθάρισμα λογαριασμών. Αυτό όμως

δε σημαίνει πως τα δεινά από τη συντήρηση τόσο πολυάριθμων στρατευμάτων δεν υφίστανται. Κατ' αρχάς απαιτούνται τεράστια χρηματικά ποσά τα οποία επιβαρύνουν τις κοινωνικές τάξεις και προφανώς συνθλίβουν τη χαμηλότερη αλλά και πιο αναγκαία: τους καλλιεργητές. Η απραξία των στρατιωτών, που τους οδηγεί στην κραιπάλη τον καιρό που δεν πολεμούν, είναι μια δεύτερη σημαντική επίπτωση. Ο συγγραφέας προτείνει, μετά το τέλος της υπηρεσίας τους, να εργάζονται σε έργα δημόσιας ωφέλειας, μήπως και κάποια στιγμή σταματήσουν να είναι μισητοί από τους συμπολίτες τους.

Τρίτη επίπτωση το γεγονός πως η αύξηση του στρατού μάλλον μειώνει παρά αυξάνει το θάρρος και τη γενναιότητα του. Κάποτε ήταν δικαίωμα και τιμή να παίρνει κανείς τα όπλα, και όσοι πολεμούσαν ήταν εθελοντές. Σήμερα ποια δόξα μπορεί να δρέψει κανείς υπηρετώντας τυράννους, αναρωτιέται ο συγγραφέας. Είναι λοιπόν επόμενο το έθνος να αποδυναμώνεται όσο ο στρατός αυξάνεται, και, αντιστρόφως, όσο πιο αδύναμο είναι ένα έθνος, τόσο πιο αναγκαία είναι η αύξηση του στρατού. Αυτή η αύξηση, εν τέλει, οδηγεί αναπόφευκτα στην ενίσχυση του δεσποτισμού. Διότι ο στρατός δεν κάνει τίποτε άλλο από τα να διατηρεί στις αλυσίδες τους τους σκλάβους. Με τη δύναμη των όπλων ο ένας και μοναδικός κυρίαρχος καταπιέζει τη γνώμη και βιάζει τη θέληση των υπηκόων του. Μα όσο κι αν αναμορφώνει το στρατό του, ποτέ δεν κατορθώνει να διαμορφώσει μια εθνική δύναμη. Διότι ο στρατός που χρησιμοποιεί για να καταπιέζει τους υπηκόους του, το βάζει στα πόδια μπροστά στο εχθρό. Εν κατακλείδει, όταν η πρόοδος στο στρατιωτικό τομέα προωθεί το δεσποτισμό, τότε δεν υπάρχει πλέον έθνος. Τέτοια είναι η επήρεια του στρατού στη διαμόρφωση του καθεστώτος

6. Ναυτικό (Τ.10, σ.207-230)

Η ναυσιπλοΐα είναι μια δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στη νεότερη εποχή, ιδιαίτερα μάλιστα το στρατιωτικό της σκέλος. Οι αρχαίοι λαοί δεν γνώριζαν παρά τη Μεσόγειο, γι' αυτό και η τέχνη της κατασκευής και του εξοπλισμού πλοίων δεν έκανε καμία σημαντική πρόοδο. Μετά τους Έλληνες και τους Ασιάτες, που ταξίδευαν στη Μεσόγειο για να εμπορεύονται, τους Καρχηδόνιους και τους Ρωμαίους, που πολέμησαν στα νερά της, η ναυσιπλοΐα πέρασε στα χέρια πειρατών και για δώδεκα αιώνες οι ναυτικές δραστηριότητες έπεσαν στην αφάνεια.

Όταν πια η Κίνα έδωσε την πυξίδα στην Ευρώπη, τότε η Ευρώπη απέκτησε την Αμερική και άνθισε η τέχνη της ναυμαχίας. Η πρώτη διάσημη ναυμαχία της σύγχρονης εποχής ήταν αυτή του Λεπάντο, ανάμεσα σε 205 χριστιανικές γαλέρες και 260 τουρκικές. Ο εξοπλισμός αυτός ανήκε αποκλειστικά στην Ιταλία, που τότε είχε στα χέρια της το εμπόριο και τον πλούτο, οι γαλέρες όμως αυτές δεν ήταν ακόμη κατάλληλες για στρατιώτες. Ο μεγαλύτερος στόλος κατασκευάστηκε από τον Φίλιππο Β΄ της Ισπανίας και έφερε τον τίτλο της ακατανίκητης αρμάδας, γιατί προκάλεσε τον τρόμο και τον θαυμασμό, παρόλο που αργότερα κατάντησε περίγελος. Οι Άγγλοι την κατέστρεψαν και τα σκήπτρα της θάλασσας πέρασαν στους Ολλανδούς. Αυτή ήταν και η καλύτερη τιμωρία των Ισπανών, των παλαιών τυράννων της Ολλανδίας: η ευημερία ενός λαού, που η καταπίεση τον ανάγκασε να σπάσει τον ζυγό των βασιλιάδων.

Τον καιρό εκείνο ολόκληρη η Ευρώπη μαστίζονταν από το φανατισμό και τους εμφύλιους πολέμους. Πολλοί πρόσφυγες κατέφυγαν στην Ολλανδία και στηρίχθηκαν στη θάλασσα για να επιβιώσουν. Το ευρωπαϊκό εμπόριο ανήκε αποκλειστικά σε ένα και μόνο κυρίαρχο, και οι Ολλανδοί μόλις γλίτωσαν από την κυριαρχία του, έγιναν πειρατές και ανέπτυξαν ένα ναυτικό που εκμηδένισε το ισπανικό και το πορτογαλικό. Η Γαλλία και η Βρετανία, που έβλεπαν στην ανάπτυξη της Ολλανδίας την ταπείνωση του οίκου της Αυστρίας, τη βοήθησαν στις κατακτήσεις της – αργότερα βέβαια μετάνιωσαν γι' αυτό- κι έτσι οι Ολλανδοί αναδείχτηκαν κυρίαρχοι του εμπορίου και των θαλασσών.

Ήταν ο Κρόμγουελ που ξύπνησε στους συμπατριώτες του Άγγλους την επιθυμία του εμπορίου, οι οποίοι αποπειράθηκαν να αποκτήσουν μέρος της θαλάσσιας αυτοκρατορίας των Ολλανδών. Ο πόλεμος μεταξύ τους ήταν αναπόφευκτος και η φθορά που προκάλεσε και στις δύο δυνάμεις, ευνόησε τον Λουδοβίκο ΙΔ΄ και τις βλέψεις του για την κυριαρχία των θαλασσών. Τότε ήταν που η Γαλλία απέκτησε λιμάνια, κατάλληλα εκπαιδευμένους ανθρώπους και στόλο. Η ναυτική δύναμη του Λουδοβίκου εκδίωξε τους μερμεπερίνους πειρατές, υποσκέλισε τους Ισπανούς και εν τέλει ήρθε αντιμέτωπη με τις δυνάμεις της Ολλανδίας και της Αγγλίας. Το 1692 οι ναυτικές δυνάμεις της Γαλλίας γνώρισαν την πρώτη σημαντική ήττα από τις ενωμένες ολλανδικές και αγγλικές δυνάμεις. Στο εξής ο ρόλος της Γαλλίας ως ναυτικής δύναμης άρχισε να φθίνει, για τον πρόσθετο λόγο ότι δεν είχε αναπτύξει παράλληλα το εμπορικό ναυτικό και η Αγγλία πήρε το προβάδισμα στις θάλασσες φτάνοντας στο απόγειο της ευημερίας.

Τα σημερινά της πρωτεία, σημειώνει ο Ρενάλ, της επιτρέπουν να ισχυρίζεται πως η εξουσία της κρατά εδώ και αιώνες, από την εποχή του Καίσαρα ή έστω από τον 9^ο αιώνα. Τέτοια είναι η ματαιοδοξία του ανθρώπου που επιθυμεί να επεκτείνει τη μηδαμινότητά του τόσο στο παρελθόν, όσο και στο μέλλον. Η αλήθεια όμως είναι πως στην Ευρώπη δεν υπήρχε ναυτικό από τη χριστιανική εποχή μέχρι και τον 16^ο αιώνα. Όταν ο Ερρίκος Η΄ θέλησε να εξοπλίσει στόλο, νοίκιασε πλοία από τις ιταλικές πόλεις, τη Γένοβα και τη Βενετία, που γνώριζαν τη ναυπηγική και τη ναυσιπλοΐα και χάρισαν στην Ευρώπη έναν Κολόμβο κι έναν Αμέρικο. Η Ελισάβετ, όταν χρειάστηκε μια ναυτική δύναμη για να αντιμετωπίσει τους Ισπανούς, επέτρεψε στους πολίτες να εξοπλίσουν πλοία κι έτσι στελεχώθηκε το πολεμικό ναυτικό. Οι διάδοχοί της, Ιάκωβος Α΄ και Κάρολος Α΄, βρήκαν 42 πολεμικά πλοία, τη διοίκηση των οποίων άφησαν στους ευγενείς, οι οποίοι δεν είχαν διάθεση να ασχοληθούν με τη ναυσιπλοΐα. Το κόμμα όμως που εκδίωξε τους Στιούαρτ και δεν είχε στις τάξεις του ευγενείς αλλά κοινούς ανθρώπους, τελειοποίησε και δόξασε το αγγλικό ναυτικό. Μετά την παλινόρθωση, ο Κάρολος Β΄ αύξησε τον αριθμό των πλοίων σε 83, εκ των οποίων τα 53 ήταν της γραμμής. Ο αδελφός του και διάδοχός του, Ιάκωβος Β΄, υπήρξε ικανότατος ναύαρχος και, όταν πια ο πρίγκιπας της Οράγγης ανήλθε στο βρετανικό θρόνο, ο αγγλικός στόλος αποτελούνταν από 163 πλοία, εξοπλισμένα με επτά χιλιάδες κανόνια και στελεχωμένα με σαράντα δύο χιλιάδες άνδρες. Η δύναμη αυτή διπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου για την ισπανική διαδοχή. Έτσι έφτασε η Αγγλία να έχει τόση εξουσία στη θάλασσα, όση είχε και η Ρώμη στη στεριά, όταν άρχισε η παρακμή της.

Οι βάσεις αυτής της εξουσίας τέθηκαν στα μέσα του 17^{ου} αιώνα με τους περίφημους νόμους της ναυσιπλοΐας, που εξασφάλισαν στους Άγγλους τη διακίνηση όλων των προϊόντων της απέραντης αυτοκρατορίας τους. Το παράδειγμά τους, κάθε λαός να σκέφτεται μόνο το συμφέρον του, δυστυχώς κανένα άλλο καθεστώς δεν το έλαβε υπόψη του. Κάποια στιγμή ίσως το αντιληφθούν, όμως θα έχει ήδη πίσω της έναν αιώνα ευημερίας και θα έχει προνοήσει ώστε να διαιωνίσει την κυριαρχία της, έτοιμη να κηρύξει τον πόλεμο σε όποιον την απειλήσει. Τα υπόλοιπα έθνη, που συνήθως τα χωρίζουν οι διχόνοιες, δύσκολα θα μπορέσουν ποτέ να συμμαχήσουν για να καταστείλουν το αγγλικό θράσος.

Ούτως ή άλλως, σημειώνει ο Ρενάλ κλείνοντας το ζήτημα της αγγλικής ηγεμονίας, το ναυτικό είναι ένα καινούριο είδος εξουσίας, που χάρισε ολόκληρη την οικουμένη στην Ευρώπη. Αυτό το μέρος του κόσμου κατόρθωσε να αποκτήσει την

απόλυτη κυριαρχία πάνω σε όλα τα υπόλοιπα, πολύ μεγαλύτερά της σε έκταση, να κυριεύσει χώρες και να οικειοποιηθεί τους κατοίκους και τα προϊόντα τους. Μα ο αντίκτυπος της ναυσιπλοΐας δεν ήταν μόνο ο τρόμος και οι νόμοι που έφεραν τα πλοία στις πιο απομακρυσμένες χώρες του κόσμου. Διαμορφώθηκε μια νέα ισορροπία στην ευρωπαϊκή ήπειρο, με την εξουσία να περνά στα ναυτικά έθνη. Και ένας πια είναι ο πολιτικός στόχος: η πετυχημένη εφαρμογή όλων των φυσικών και ηθικών ικανοτήτων που απαιτεί το εμπόριο. Διότι τώρα κάποιες χώρες διαθέτουν πολεμικό ναυτικό περισσότερο από όσο είναι απαραίτητο, από αλαζονεία και επιθυμία για υπερβολικό μεγαλείο. Θα έρθει όμως η στιγμή που θα μειώσουν τους ναυτικούς εξοπλισμούς τους για να ανταποκριθούν στα χρέη τους και τότε θα έρθει μια ευτυχισμένη εποχή για την Ευρώπη, που σήμερα διαθέτει 392 πλοία της γραμμής και τετραπλάσια πολεμικά πλοία. Τότε θα ανθίσει το εμπορικό ναυτικό, υποσκελίζοντας το πολεμικό, και το εμπόριο θα εξαπλωθεί ακόμη περισσότερο σε ολόκληρη την οικουμένη.

7. Εμπόριο (Τ.10, σ.230-279)

Το εμπόριο συνίσταται όχι στην παραγωγή αλλά στην ανταλλαγή προϊόντων. Χάρη σ' αυτό, κάθε πόλη, κάθε επαρχία, κάθε έθνος, κάθε μέρος του κόσμου διώχνει ό,τι του είναι περιττό και δέχεται ό,τι του είναι χρήσιμο. Και επειδή οι ανάγκες των ανθρώπων δεν τελειώνουν ποτέ, όλα τους τα φώτα, τα κεφάλαια και οι έγνοιες αφιερώνονται σε αυτήν την τίμια αλλά και απαραίτητη δραστηριότητα. Το εμπόριο, καταρρίπτοντας ό,τι στέκεται εμπόδιο στην επικοινωνία των λαών και επεκτείνοντας τις ανάγκες και τις επιθυμίες των ανθρώπων, αυξάνει τις δουλειές, ενθαρρύνει τις δραστηριότητες και γίνεται η κινητήριος δύναμη του κόσμου, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Ρενάλ.

Οι Φοίνικες υπήρξαν οι πρώτοι έμποροι, ιδρύοντας αποικίες για εμπορικούς και μόνο λόγους. Ακολούθησαν οι Έλληνες, οι Καρχηδόνιοι, οι Ρωμαίοι. Οι τελευταίοι όμως δεν το εξασκούσαν παρά μόνο για να εισάγουν για τους εαυτούς τους τα πλούτη των χωρών που είχαν κατακτήσει. Όταν η Ρώμη τα έχασε όλα, το εμπόριο επέστρεψε στην Ασία, όπου είχε γεννηθεί. Εκεί ρίζωσε όσο καιρό οι βάρβαροι πλημμύριζαν την Ευρώπη. Μόνο η Ιταλία διατήρησε κάποια επαφή με την Ανατολή, μέσω την οποίας περνούσαν τα αγαθά από την Ινδία.

Στη συνέχεια η Ευρώπη εξάντλησε όλο το ζήλο της, τις φιλοδοξίες της και τον φανατισμό της στις σταυροφορίες. Για τρεις περίπου αιώνες ο πόλεμος και τα ταξίδια στην Ανατολή έδωσαν διέξοδο στις ανησυχίες των ευρωπαίων και τους εμπόδιαν να αλληλοεξοντωθούν, ώσπου να ωριμάσει η στιγμή που το πνεύμα τους και η ενεργητικότητά τους θα τους οδηγούσε στην κατάκτηση των Ανατολικών Ινδιών και της Αμερικής. Πρώτοι οι Πορτογάλοι αποπειράθηκαν τον περίπλοκο της Αφρικής, αλλά πρώτα κατέκτησαν τις δυτικές ακτές της και ακολούθησε το λαμπρό κατόρθωμα του Ντε Γκάμμα το 1497. Κι ενώ οι Πορτογάλοι διακινούσαν τα εμπορεύματα, οι Ισπανοί σφετερίστηκαν το χρυσάφι και το ασήμι μετατρέποντάς το από όχημα σε προϊόν του εμπορίου. Όμως οι κατακτητές των δύο Ινδιών συνειδητοποίησαν, πολύ αργά γι' αυτούς βέβαια, πως οι δραστηριότητες και η εργασία που απέφευγαν να εξασκήσουν, είχαν πολύ μεγαλύτερη αξία από τα ευγενή αυτά μέταλλα, που η κατοχή τους δεν εμπόδιζε την πτώχευση. Το σκληρό αυτό μάθημα τους το έδωσαν οι Ολλανδοί, που από τη στιγμή που εδραίωσαν ένα δημοκρατικό καθεστώς, φρόντισαν να στραφούν στο εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, μετατρέποντας όλη τη γη σε τομέα της κυριαρχίας τους. Έτσι η Ηνωμένες Επαρχίες εξελίχθηκαν σε «αποθήκη» όλων των κρατών που ασχολούνταν με τις εμπορικές ανταλλαγές, σε ένα απέραντο «κατάστημα», όπου συγκεντρώνονταν τα προϊόντα από όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης, τα οποία πλήθαιναν όσο πλήθαιναν και οι ανάγκες των λαών. Όλα συνωμοτούσαν στην πρόοδο και την ανάπτυξη του εμπορίου αυτής της δημοκρατίας: η φυσική της θέση ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γερμανία την προστάτευαν από τη Γαλλία. Το περιορισμένο έδαφός της ανάγκασε τους κατοίκους της να γίνουν ψαράδες, ναυτικοί, τραπεζίτες, μεταφορείς, παραγγελιοδόχοι και να ζουν από τις δραστηριότητές τους. Το δημοκρατικό καθεστώς σε συνδυασμό με τη θρησκευτική ανοχή που εδραίωσε, λειτούργησαν ως άσυλο πολλών ξένων που υπέφεραν στις χώρες τους.

Το παράδειγμα της Ολλανδίας ακολούθησαν οι Άγγλοι, που αποφάσισαν πως δε χρειάζονται διαμεσολαβητές στο εμπόριο τους.

«Η Αγγλία ήταν η πρώτη που συνέλαβε το εμπόριο ως την επιστήμη και το στήριγμα ενός φωτισμένου έθνους, ισχυρού και επιπλέον ενάρτετου», σημειώνει ο Ρενάλ.⁴⁵

---

⁴⁵ Ο.π., σ.238.

Στο κράτος αυτό ενδιαφέρονταν για την ενίσχυση της δραστηριότητας και όχι για την αύξηση των απολαύσεων, για την ενθάρρυνση του πληθυσμού στην εργασία και όχι για τη χλιδή και τη μεγαλοπρέπεια. Στην Αγγλία δεν εμπορεύεται ο λαός, αλλά το κράτος, το έθνος ολόκληρο, με στόχο βέβαια να κυριαρχήσει στον κόσμο, να τον υποτάξει. Η κατάκτηση μέσω του εμπορίου δεν είναι καταστροφική, όπως είναι ο πόλεμος και για τους δύο αντιπάλους, διότι ο λαός που κατακτά εισάγει αναγκαστικά την εμπορική δραστηριότητα σε μια χώρα που, αν ήταν εμπορικά δραστήρια, δε θα την είχε κατακτήσει, και εάν δεν την εισήγαγε, δεν θα υπήρχε λόγος να την κατακτήσει. Πάνω σε αυτές τις αρχές η Αγγλία στήριξε το εμπόριο και την κυριαρχία της, επεκτείνοντας το ένα μέσω του άλλου.

Οι Γάλλοι για πολύ καιρό κολάκευαν τους εαυτούς τους ότι είχαν πολλά να προσφέρουν στα άλλα έθνη, αλλά τίποτε να ζητήσουν από αυτά. Ο Κολμπέρ παρατηρώντας τον αναβρασμό στον οποίο βρισκόταν η Ευρώπη εκείνον τον καιρό, συνειδητοποίησε πως η χώρα είχε πολλά να κερδίσει από την επεξεργασία κάποιων προϊόντων. Υπό την αιγίδα του ιδρύθηκαν βιοτεχνίες που παρήγαγαν μαλλί, μετάξι, βαφές, κεντήματα, χρυσά και αργυρά υφάσματα, και μάλιστα σε μια ποιότητα εξαιρετική, που κανένα άλλο εργαστήριο δε μπορούσε να προσεγγίσει. Χρειαζόταν όμως οι πρώτες ύλες, οι οποίες αναζητήθηκαν στις επαρχίες του γαλλικού βασιλείου αλλά και στις αποικίες του Νέου Κόσμου που η «τύχη» του είχε δώσει. Έτσι το έθνος είχε διπλό κέρδος και από τις πρώτες ύλες και από το εργατικό δυναμικό. Από τον καιρό του Κολμπέρ και εξής η Γαλλία κατέχει τα πρωτεία σε όλα τα προϊόντα πολυτελείας και διακόσμησης που προσελκύουν τον πλούτο. Μάλιστα χάρη και στον εθνικό χαρακτήρα του, που είναι εκφραστικός και επιπόλαιος, ο Γάλλος δεσπόζει σε ό,τι έχει να κάνει με το ευχάριστο και το λαμπερό. Αυτό είναι το μυστικό της τύχης του και της ισχύος του: άλλοι λαοί επικράτησαν στον κόσμο χάρη στα απλά τους ήθη και τις πολεμικές τους αρετές, ενώ ο γάλλος επικρατεί χάρη στα ελαττώματά του.

Η Γερμανία που έχει λίγα και ασήμαντα λιμάνια, ήταν απλός παρατηρητής των φιλόδοξων γειτόνων της. Οι αδιάκοποι πόλεμοι στα σύνορά της και το πολύπλοκο καθεστώς της, την εμπόδιζαν να δραστηριοποιηθεί. Χρειάζεται αρκετός καιρός και πολύ προσπάθεια –η διάδοση των φώτων-, για να κάνει το εμπόριο κάποια βήματα σ' αυτήν την περιοχή. Ήδη καλλιεργούν το λινάρι και την κάνναβη, επεξεργάζονται επίσης το μαλλί και το βαμβάκι. Ο εργατικός και σταθερός χαρακτήρας των Γερμανών επιτρέπει στο Ρενάλ να ελπίζει ότι κάποια μέρα θα κατορθώσουν να πληρώνουν τα προϊόντα που εισάγουν με τα προϊόντα που οι ίδιοι παράγουν, ώστε η

αυτοκρατορία να είναι σε θέση να κρατήσει τα χρήματα που προέρχονται από τα ορυχεία της. Τότε θα γίνει μια από τις πιο εύπορες χώρες της Ευρώπης. Κάτι αντίστοιχο αδυνατεί να φανταστεί ότι είναι πιθανό να συμβεί στις χώρες του βορρά, αν και έχουν κάνει κάποια βήματα με την επεξεργασία και την εξαγωγή σιδήρου.

Γενικεύοντας το θέμα, ο συγγραφέας πιστεύει πως χάρη στο εμπόριο γεννήθηκε μια νέα παγκόσμια ηθική που διαμορφώνει κάθε πολιτικό μόρφωμα. Η κλίση των κοινωνιών προς την πολυτέλεια και τις ανέσεις αύξησε την αγάπη για την εργασία, πράγμα που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη και την ενίσχυση των κρατών. Πρόκειται για μια μεγάλη ανατροπή (revolution) των ευρωπαϊκών ηθών, που υπαγόρευσε και την αλλαγή των βασικών πολιτικών αρχών της Ευρώπης. Οι νέες αυτές αρχές επιβάλλουν ο πλούτος και η δύναμη των κρατών να προέρχεται από την καθημερινή εργασία και όχι από την κατάκτηση. Μια καθημερινή εργασία που συνίσταται στο να τροποποιήσει τη φύση προς όφελος του ανθρώπου. Το παράδειγμα των Ρωμαίων, αυτών των κάπως άξεστων ηρωικών κατακτητών, είναι καιρός να παραμεριστεί, πιστεύει ο Ρενάλ και αντιπροτείνει μια Ευρώπη κατοικημένη από εργατικά έθνη, που οργώνουν αδιάκοπα την οικουμένη για να την οικειοποιηθούν και να την απομυζήσουν ξεπερνώντας όλα τα εμπόδια που τους βάζει η φύση. Μόνον τότε το θεϊκό πνεύμα που δημιούργησε τον κόσμο δε θα μετανιώσει που δημιούργησε και τον άνθρωπο, υποστηρίζει.

Για να ενισχύσει το επιχείρημά του μάλιστα επιχειρεί να πλέξει το εγκώμιο του εμπορικού πνεύματος, θαυμάζοντας την ευφυΐα του εμπόρου και παραλληλίζοντάς τη με αυτή του Νεύτωνα, του Κρόμγουελ και του Ρισελιέ. Πρέπει με μια ματιά να αντιλαμβάνεται τι συμβαίνει στον κόσμο και να διαχειρίζεται τις υποθέσεις του λαμβάνοντας συνεχώς υπόψη του μια απεριόριστη σειρά παραμέτρων, που ακόμα και ο κρατικός αξιωματούχος, ακόμα και ο φιλόσοφος, δεν είναι ικανοί να συλλάβουν και να εκτιμήσουν: τις επιπτώσεις της αλλαγής των εποχών, τον αντίκτυπο της πολιτικής, τους πολέμους, την ειρήνη, τις συμμαχίες των κρατών, τα εμπορικά κανάλια. Πρέπει, σημειώνει ο συγγραφέας, να είναι ικανός να κάνει όλα τα έθνη να εξαρτηθούν από το δικό του και να πλουτίσει από τον πλουτισμό της πατρίδας του. Ακόμη καλύτερα όμως εάν προσπαθήσει να επεκτείνει αυτήν την ευημερία σε όλους τους ανθρώπους.

Για τον συγγραφέα λοιπόν, το εμπόριο είναι μια επιστήμη και απαιτεί όχι μόνο τη γνώση των πραγμάτων και των καταστάσεων, αλλά και τη γνώση των ανθρώπων. Απαιτεί επίσης και τη συμμόρφωση σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς κανόνες. Πρόκειται για μια εμπορική ηθική, την οποία ο Ρενάλ επιχειρεί να προωθήσει με

ιδιαίτερη θέρμη στηριζόμενος επανειλημμένα στον όρο αξιοπιστία (credit): το βασικό για τον έμπορο, είναι να μην αποδοκιμαστεί, να μην κηλιδωθεί, να μην αποκτήσει κακή φήμη, ακολουθώντας την εσφαλμένη τακτική του «έτσι κάνουν όλοι». Υπάρχει ένας ευγενής στόχος στο επάγγελμα του εμπόρου, κι αυτός είναι να μετατρέψει την οικουμένη σε μια οικογένεια.

Από τις αναλυτικές συμβουλές του συγγραφέα προς τους εμπόρους συμπεραίνει κανείς πως δεν επιδοκιμάζει ούτε τον πλουτισμό εις βάρος των συμφερόντων της πατρίδας του, ούτε όμως την ανεντιμότητα και την αδικία στην προσπάθεια να εξυπηρετηθούν εθνικοί σκοποί. Εν γένει, ο πλουτισμός είναι θεμιτός αρκεί να συμβαδίζει με την εντιμότητα: η επήρεια του υπερβολικού πλούτου είναι ολέθρια, τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα έθνη, και οδηγεί στη ζηλοφθονία, τη φιλαργυρία ή την ασωτία. Αυτό που προέχει είναι η εκτίμηση της κοινωνίας, το καλό όνομα, γι' αυτό και η φιλανθρωπία, οι δημόσιες ευεργεσίες και η κοινωνική προσφορά θεωρούνται απαραίτητα συστατικά ενός εύπορου βίου.

Αν κάποιες από αυτές τις προτάσεις θεωρούνται ανεφάρμοστες και προσκομματικές, είναι γιατί η δημόσια αρχή με τους χειρισμούς της καθιστά την απάτη αναγκαία, ισχυρίζεται ο Ρενάλ: η άπληστη επιβολή φόρων αδικεί τον έμπορο, η κρατική καχυποψία πληγώνει την εντιμότητά του και ο θεσμός του μονοπωλίου αποτελεί ολέθρια επέμβαση στη λειτουργία του εμπορίου. Το τελευταίο είναι αυτό που εξοργίζει τον συγγραφέα περισσότερο, γι' αυτό και επιδίδεται σε μια πολυσέλιδη πολεμική εναντίον του, κατηγορώντας κυρίως τους ηγεμόνες που παραχωρούν αυτό το προνόμιο χωρίς να έχουν τη δικαιοδοσία να το κάνουν. Το μονοπώλιο φέρνει την καταστροφή. Εμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη των αποικιών του Νέου Κόσμου, αφού ήδη περιόρισε το μεγαλείο πολλών χωρών του παλαιού. Κανείς προνομιούχος δεν διαθέτει την αξιοπιστία αλλά και τους πόρους που μπορεί να διαθέτει ένα ολόκληρο έθνος, γι' αυτό και οι δραστηριότητές του είναι εφήμερες. Συνειδητοποιώντας το, ο κάτοχος του μονοπωλίου επιδιώκει να αρπάξει όσα περισσότερα μπορεί με οιοδήποτε τρόπο, χωρίς να ενδιαφέρεται για τις επιπτώσεις των πράξεών του στο έθνος του. Η συνηθέστερη δε τακτική του είναι να καθίσταται, με διάφορους πολυμήχανους και φρικτούς τρόπους, εκτός από αποκλειστικός πωλητής και αποκλειστικός αγοραστής αυξάνοντας εξοργιστικά τις τιμές των προϊόντων. Τότε όλοι οι άλλοι, όσοι ασχολούνται με το εμπόριο αηδιάζουν και το εγκαταλείπουν. Το αποτέλεσμα είναι η γενική εξαθλίωση του έθνους, τη στιγμή που ένας προνομιούχος πλουτίζει υπερβολικά. Κι όλα αυτά οφείλονται στη βαναυσότητα

και τον παραλογισμό των ηγεμόνων που δεν ενδιαφέρονται για την τύχη των υπηκόων τους, ισχυρίζεται ο Ρενάλ, επιστρέφοντας για άλλη μια φορά σε ζητήματα διακυβέρνησης.

Άγνοια και ζηλοφθονία δηλώνουν και τα εμπόδια που θέτουν ηγεμόνες και κυβερνήσεις στο εμπόριο μεταξύ κρατών. Η τάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων να φθονούν και να συνωμοτούν η μία εναντίον της άλλης, δεν ευνοεί εν τέλει καμία, υποστηρίζει. Ο πόλεμος αποτελεί τη συνήθη τακτική, τη στιγμή που ένα έθνος μπορεί, με το ισχυρό του εμπόριο και τα πλούτη του, να βοηθήσει πολλά άλλα κράτη να επιβιώσουν. Αντ' αυτού προσπαθεί να εμποδίσει άλλα κράτη, δραστήρια εμπορικά, να ναυσιπλοούν και να εργάζονται, και να καταστήσει τη θάλασσα ιδιοκτησία του. Οι πόλεμοι που γίνονται στο όνομα του εμπορίου, είναι εν τέλει ενάντια στη φύση, διότι το εμπόριο τρέφει και ο πόλεμος καταστρέφει.

Ο συγγραφέας φαίνεται να ανησυχεί ιδιαίτερα καθώς συνειδητοποιεί πως οι πόλεμοι στις μέρες του είναι όλο και πιο ολέθριοι εξαιτίας της σημασίας που έχει αποκτήσει η θάλασσα αλλά και της επίδρασης της Ευρώπης πάνω στις άλλες τρεις ηπείρους. Ο πόλεμος ανάμεσα σε δύο ναυτικές δυνάμεις συμπαρασύρει και τους συμμάχους τους, σπέρνει τη διχόνοια και η σύρραξη γενικεύεται. Ως απόδειξη αναφέρεται στους δύο τελευταίους πολέμους που αιματοκύλησαν όλες τις ηπείρους, (υπονοώντας προφανώς τον Πόλεμο της Ισπανικής Διαδοχής και τον Επταετή Πόλεμο): ακόμη και οι νικητές εξουθενώθηκαν υπό το βάρος των νέων κατακτήσεων και της καταστροφής των αντιπάλων τους. Αυτή η φρενίτιδα που οδηγεί τους ανθρώπους στον αλληλοσπαραγμό είναι ίδιον του ανθρώπινου είδους, φαίνεται να πιστεύει ο συγγραφέας, ισχυρίζεται όμως πως οι συμφορές ποτέ δεν είχαν φτάσει σ' αυτό το σημείο.

Πρόκειται για αληθινή αλληλοεξόντωση ολόκληρου του πλανήτη ακόμη και σε καιρό ειρήνης, καθώς οι δυνάμεις προσπαθούν να δημιουργήσουν εμπόδια στις δραστηριότητες και στα προϊόντα όλων των υπολοίπων διεξάγοντας έναν «υπόκωφο» πόλεμο. Δεν συνειδητοποιούν πως το εμπόριο είναι τόσο ευαίσθητο, που το παραμικρό εμπόδιο που μπορεί να αντιμετωπίζει ένας κλάδος του, έχει τεράστιο αντίκτυπο σε όλους τους υπόλοιπους. Είναι σαν το ανθρώπινο σώμα, λέει ο συγγραφέας, που όταν ένα όργανο δε λειτουργεί, επηρεάζονται όλα τα υπόλοιπα. Για να λειτουργήσει σωστά το εμπόριο πρέπει όλα τα προσκόμματα να πέσουν και οι λαοί να επικοινωνούν ελεύθερα μεταξύ τους. Αυτό είναι το αληθινό συμφέρον όλων των κοινωνιών και αυτό υπαγορεύουν οι φυσικοί νόμοι, που στοχεύουν στην

παγκόσμια ευημερία. Όταν οι νόμοι αυτοί επικρατήσουν, τότε η φύση θα αναλάβει τα σκήπτρα του κόσμου και μια νέα τάξη πραγμάτων θα εδραιωθεί, που θα οδηγήσει στην παγκόσμια ειρήνη. Η εξέλιξη αυτή φαντάζει στα μάτια του Ρενάλ αναπόφευκτη.

8. Γεωργία (Τ.10, σ.279-299)

Το εμπόριο όμως έχει ως βάση του τη γεωργία και επιστρέφει πάντα σ' αυτήν όπως το ποτάμι επιστρέφει στη θάλασσα που το δημιούργησε. Χωρίς την καλλιέργεια της γης, το εμπόριο είναι αβέβαιο και επισφαλές, διότι λείπουν τα βασικά του προϊόντα, τα προϊόντα της φύσης. Τα έθνη που ασχολούνται μόνο με τη ναυτιλία και με το εμπόριο, κερδίζουν τους καρπούς του εμπορίου, αλλά το δένδρο ανήκει στους αγροτικούς λαούς, διότι μόνο η γεωργία είναι ο αληθινός πλούτος κάθε κράτους.

Υποστηρίζει πως το ανθρώπινο είδος άρχισε να πολλαπλασιάζεται από τη στιγμή που εδραιώθηκε και διαδόθηκε η αγροκαλλιέργεια, διότι χάρη σ' αυτήν πολλαπλασιάστηκαν τα προϊόντα τα απαραίτητα για την επιβίωσή του. Μεγάλες αυτοκρατορίες διαλύθηκαν και υποκαταστάθηκαν από άλλες, επειδή αδιαφόρησαν για τη γη παραχωρώντας την καλλιέργειά της στους σκλάβους, ισχυρίζεται αναφερόμενος στο παράδειγμα των Ρωμαίων και των βαρβαρικών βασιλείων που τη διαδέχτηκαν. Χαρακτηριστικό των λαών αυτών ήταν η περιφρόνηση για τη γεωργία και η μέθη της συνεχούς κατάκτησης. Ακόμα και στον αιώνα που ακολούθησε την ανακάλυψη των δύο Ινδιών, η βασική αυτή τέχνη ήταν αγνοημένη, είτε επειδή οι Ευρωπαίοι ήταν συνεχώς απασχολημένοι με τους πολέμους τους είτε γιατί οι πορτογαλικές και ισπανικές κατακτήσεις στην άλλη άκρη του ωκεανού πρόσφεραν συνεχώς τους θησαυρούς τους χωρίς εργασία και χωρίς έγνοια για το πώς θα εξασφαλισθούν και στο μέλλον αυτά τα πλούτη.

Ήρθε όμως η στιγμή που οι άποικοι των ευρωπαϊκών εγκαταστάσεων στον Νέο Κόσμο έπρεπε να τραφούν. Έτσι άρχισαν να εκχερσώνουν τη γη για να καλλιεργήσουν και να προμηθεύσουν στην Ευρώπη προϊόντα τα οποία δεν ευδοκίμούσαν εκεί, ενώ παράλληλα εισήγαγαν ευρωπαϊκά προϊόντα. Από τη στιγμή λοιπόν που εποίκιστηκαν οι αποικίες και τα προϊόντα τους έδωσαν ώθηση στη ναυτιλία και τη βιοτεχνία, οι σοδειές άρχισαν να μεγαλώνουν, η ανταλλαγή και η κατανάλωση να αυξάνουν, το ίδιο και ο πληθυσμός. Έτσι η κατανάλωση των ειδών διατροφής της Αμερικής όχι μόνο δεν μείωσε την παραγωγή της Ευρώπης, αλλά την αύξησε και τη διακίνησε σε όλα τα λιμάνια του κόσμου. Αυτό για τον συγγραφέα

σημαίνει πως οι πιο εμπορικοί λαοί οφείλουν ταυτόχρονα να γίνουν και οι πιο αγροτικοί. Αυτό τουλάχιστον έκαναν οι Άγγλοι.

Η Αγγλία, για να καθιερώσει αυτές τις νέες ιδέες, έφτασε στο σημείο να θεσμοθετήσει τιμές και βραβεία για τους καλλιεργητές, αποδεικνύοντας πως τα υψηλά πνεύματα και οι φωτισμένοι λαοί θεωρούν την εργασία ύψιστο καθήκον του ανθρώπου, με δεσπόζουσα την αγροτική εργασία. Κι ενώ η Αγγλία με αυτόν τον τρόπο κατόρθωσε να διπλασιάσει τα αγροτικά της προϊόντα εδώ και μισό αιώνα, καταγγέλλει ο Ρενάλ, η υπόλοιπη Ευρώπη δεν την ακολούθησε.

Στη Γαλλία κανείς από τους καρδινάλιους που όριζαν την τύχη της δεν ενδιαφέρθηκε για το δημόσιο συμφέρον, μέχρις ότου κάποιοι γύρω στα 1750 τόλμησαν να δημοσιεύσουν ένα βιβλίο με πολύ χρήσιμο περιεχόμενο. Επρόκειτο για ένα παγκόσμιο λεξικό όλων των επιστημών και των τεχνών, που ενεργοποίησε όλα τα καλά πνεύματα, αναφέρει υπαινισσόμενος προφανώς την Εγκυκλοπαίδεια και τον αντίκτυπό της. Το βιβλίο αυτό διαφώτισε όλους τους πολίτες πάνω στις αληθινές ανάγκες της πατρίδας τους και ώθησε το καθεστώς να ενθαρρύνει τη γεωργία, χωρίς βέβαια να τολμήσει να άρει τους θεσμούς που εμπόδιζαν την πρόοδό της, όπως τους αυθαίρετους φόρους που συνέθλιβαν το γάλλο καλλιεργητή, τη βαναυσότητα των γαιοκτημόνων και των προνομιούχων που τον εξευτέλιζαν και τον λεηλατούσαν. Αποβλακωμένος και παραμερισμένος κατάντησε ο περίγελος των υπόλοιπων τάξεων. Η ηλιθιότητα της διοίκησης φτάνει σε τέτοιο βαθμό, καταγγέλλει ο συγγραφέας, που πιστεύει πως εάν επιτρέψει στον καλλιεργητή να αποκτήσει κάποια σχετική ευμάρεια, θα εγκαταλείψει πάραυτα τη γη του. Η άποψή του είναι λοιπόν, πως πρέπει η καταπόνηση και η εξαθλίωση του καλλιεργητή να διαιωνιστεί, καταδικάζοντας στην ουσία τον άνθρωπο, χωρίς την εργασία του οποίου ο ίδιος θα πέθαινε από την πείνα. Δυστυχώς δεν έγινε ακόμη αντιληπτό πως τα αγροτικά χέρια θα πολλαπλασιαστούν μόνον όταν οι αγρότες θα επιβραβεύονται σταθερά και γενναιόδωρα για τους κόπους τους και πως η γεωργία θα προοδεύσει μόνον όταν οι αγρότες γίνουν δεκτοί στην τάξη των ιδιοκτητών.

Πάντως το πνεύμα του αιώνα κατόρθωσε να φτάσει στη Γερμανία και στις χώρες του βορρά, όπου κατάλαβαν επιτέλους πως οι αχανείς εκτάσεις δεν έχουν καμία αξία, εάν δεν καλλιεργηθούν και πως ακόμη και τα ελάχιστα γόνιμα εδάφη μπορούν να αποδώσουν με μεθόδους που κατόρθωσε να συλλάβει η ανθρώπινη ευφυΐα. Έτσι, με την τάξη και την επιμονή τους, οι χώρες αυτές έφτασαν στο σημείο να εφοδιάζουν με τρόφιμα ακόμη και τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, που διέθεταν μεν πλούσια και

εύφορα εδάφη, η νοοτροπία τους όμως και κυρίως η θρησκεία τους δεν τους επέτρεπαν να εκμεταλλευτούν αυτό το πλεονέκτημα. Συγκεκριμένα η θρησκεία τους επιβάλλει τόσες πολλές αργίες, που οι μέρες εργασίας μειώνονται κατά το ένα τρίτο, με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος της γης που με τόσο αίμα κατακτήθηκε ή διασώθηκε, να μένει ακαλλιέργητη, σημειώνει ο Ρενάλ κάνοντας σαφή υπαινιγμό στον παραλογισμό του ισπανικού καθεστώτος.

Η γενική του άποψη είναι πως παρά τις σχετικές προόδους που σημειώθηκαν παγκοσμίως, η γεωργία δεν προόδευσε όσο οι άλλες τέχνες. Η αναγέννηση των γραμμάτων, η ανακάλυψη των μυστικών της φύσης, δεν οδήγησε στη συγκέντρωση όλων των απαραίτητων γνώσεων που θα επιτρέψουν στην αγροκαλλιέργεια να αποδώσει τα μέγιστα. Επικρατούν ακόμη οι παλιές παραδοσιακές πρακτικές και αν δεν ήταν κάποιοι Άγγλοι συγγραφείς να ανασκευάσουν προκαταλήψεις και να εισάγουν νέες μεθόδους, η Ευρώπη θα ήταν πολύ πίσω. Για άλλη μια φορά εγκωμιάζει τη νοοτροπία των Άγγλων αναφερόμενος στον ετήσιο εορτασμό του γεωργικού επαγγέλματος που καθιέρωσε ο Fairchild το 1760. Είναι οι μόνοι που έχουν καταλάβει πως όλα εξαρτώνται και προκύπτουν από την καλλιέργεια της γης, η οποία ενισχύει το κράτος στο εσωτερικό και προσελκύει τα πλούτη από το εξωτερικό.

Η ισχύς που προέρχεται από οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα εκτός της γεωργίας είναι για το Ρενάλ τεχνητή και αβέβαιη. Γι' αυτό και προτείνει στις κυβερνήσεις να προστατεύουν περισσότερο την ύπαιθρο από τις πόλεις, αφού σύμφωνα με τη θεωρία του η άνθιση των πόλεων εξαρτάται από τη γονιμότητα της υπαίθρου. Στην κοινωνική πυραμίδα που οραματίζεται ο συγγραφέας ο καλλιεργητής πρέπει να κατέχει δεσπόζουσα θέση και καταγγέλλει την αριστοκρατία και τον κλήρο ως ανάξιους των διακρίσεων που απολαμβάνουν, επειδή η προσφορά τους στο κοινωνικό σύνολο είναι μηδαμινή και πολλές φορές ολέθρια. Τα προνόμια των ευγενών είναι συχνά το καταφύγιο της ασωτίας τους, ενώ το επάγγελμα του κληρικού είναι στην καλύτερη περίπτωση στείρο και στη χειρότερη σκανδαλώδες και απάνθρωπο, καταντώντας ο χειρότερος εχθρός τους κράτους και του έθνους.

Οι καλλιεργητές αξίζουν περισσότερο και από τους τεχνίτες και τους βιοτέχνες, διότι οι ασχολίες αυτές βρίσκονται στην κορυφή μιας πυραμίδας, τη βάση την οποίας αποτελεί η γεωργία. Εξάλλου δεν έχουν ανάγκη υποστήριξης δραστηριότητες που προσελκύουν πολλά χέρια, είτε χάρη του γοήτρου είτε χάρη των εσόδων και των ανέσεων που προσφέρουν. Ο καλλιεργητής όμως δεν έχει ούτε κοινωνικές, ούτε οικονομικές, ούτε πνευματικές φιλοδοξίες που να τον ενθαρρύνουν, και ζει

αποκομμένος από την κοινωνία, χωρίς κανείς να εκτιμά τους κόπους του. Υπομένει όλα τα βάσανα που του επιβάλλει η φύση και επιπλέον υφίσταται τη φορολογία που τον εξευτελίζει και τον εξαθλιώνει.

Ο καλύτερος τρόπος για να συμπαρασταθούν οι κυβερνήσεις στους αγρότες είναι να ευνοήσουν την αύξηση των καλλιεργήσιμων γαιών επιτρέποντας την ελεύθερη και απεριόριστη κυκλοφορία των προϊόντων. Με αυτόν τον τρόπο γεωργία και εμπόριο θα αναπτύξουν σταθερούς δεσμούς και θα ενισχυθούν αμοιβαία, οδηγώντας στη χρυσή εποχή.

9. Βιοτεχνία (Τ.10, σ.300-317)

Υπογραμμίζοντας για άλλη μια φορά τη πρωτοκαθεδρία της γεωργίας, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως οι χειρονακτικές τέχνες γεννιούνται από τη στιγμή που η αγροκαλλιέργεια έχει φτάσει σε τέτοιο βαθμό τελειότητας και απόδοσης, ώστε οι άνθρωποι να έχουν την πολυτέλεια να ονειρεύονται και να επιδιώκουν τις ανέσεις. Οι Ευρωπαίοι αναζήτησαν τις τέχνες στην περιοχή που γεννήθηκαν και άνθισαν, στην Ασία, όπου οι εφευρέσεις ήταν τόσο αρχαίες όσο και το ανθρώπινο είδος. Στην Ινδία, στην Κίνα, στην Περσία και στην Αίγυπτο γεννήθηκαν οι τέχνες, ως αποτέλεσμα του ικανού πληθυσμού και της πολιτικής σταθερότητας των αυτοκρατοριών, παρά τις εισβολές και τις κατακτήσεις. Οι Ευρωπαίοι που δεν εκπολιτίστηκαν ούτε από τον χριστιανισμό ούτε από το πέρασμα τόσων αιώνων, απώλεσαν τη βαρβαρότητά τους στην Κωνσταντινούπολη, εκεί όπου τους οδήγησε ο φανατισμός των σταυροφοριών. Από εκεί η ασιατική μεγαλοπρέπεια μεταφέρθηκε στις ευρωπαϊκές αυλές, και πρώτα στην Ιταλία: στη Ρώμη, η οποία ήθελε να προσθέσει μεγαλοπρέπεια στους ναούς, στις τελετές και στα θεάματα που τροφοδοτούν την πίστη, στη Βενετία, όπου το δημοκρατικό καθεστώς της και η ναυτιλία της ευνόησαν την άνθηση της βιοτεχνίας, ακόμη και όταν η ανακάλυψη των Ινδιών πλούτισε ολόκληρη την Ευρώπη.

Από την Ιταλία τα σχετικά επαγγέλματα διαδόθηκαν στη Φλάνδρα, από εκεί στην Αγγλία, ενώ η Γαλλία φρόντισε να οικειοποιηθεί τις εμπειρίες όλων των εθνών: τους αργαλειούς από τους Άγγλους, τις δαντέλες από τους Φλαμανδούς. Οι Γάλλοι ξεπέρασαν τους Πέρσες στα χαλιά, τους Φλαμανδούς στις ταπετσαρίες τοίχου, τους Βενετούς στα κρύσταλλα, τους Άγγλους στα υφάσματα. Η υπερηφάνεια του συγγραφέα για τα επιτεύγματα της χώρας του στην παραγωγή προϊόντων πολυτελείας είναι εμφανής και για μια ακόμη φορά αποδίδει στο φυσικό τους ένστικτο την τάση

προς το καλό γούστο και την τέχνη της καλλιέργειας των απολαύσεων και της φιλαρέσκειας.

Βασική αρχή του συγγραφέα αποτελεί η ισορροπία μεταξύ αγροτικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας αντίστοιχη με την ισορροπία γεωργικής και εμπορικής δραστηριότητας που έχει ήδη υποστηρίξει στην προηγούμενη ενότητα. Ένα αγροτικό έθνος οφείλει να καλλιεργεί τις χειρονακτικές τέχνες για να εκμεταλλεύεται τα προϊόντα του, ειδάλλως οι δυνατότητές του είναι περιορισμένες. Αν όμως ρίχνει το βάρος στις τέχνες υποτιμώντας την καλλιέργεια της γης, τότε αρχίζει να εξαρτάται από το εξωτερικό, από το οποίο θα αναγκαστεί να αγοράσει ακριβά τα προϊόντα πρώτης ανάγκης. Η ισορροπία ανάμεσα στη γεωργική και τη βιοτεχνική παραγωγή είναι η βάση της ευημερίας ενός έθνους, διότι εξασφαλίζει όλες τις δραστηριότητες που είναι απαραίτητες για την ύπαρξη και τη συντήρησή του. Και οι δύο μαζί, γεωργία και βιοτεχνία, αποτελούν τη δύναμη των πολιτισμένων κρατών κι αν κάποιοι ισχυρίζονται πως οι τέχνες αποδυναμώνουν τους ανθρώπους, είναι γνωστό πως πλέον οι αδύναμοι υποτάσσουν του δυνατούς, διότι η Ευρώπη στηρίζεται στα χέρια των λαών που δραστηριοποιούνται στη βιοτεχνία. Όσο πιο πολύ δραστηριοποιείται ένα έθνος τόσο πιο ευτυχισμένο και ισχυρό γίνεται, όσο καλλιεργεί τις τέχνες τόσο πιο πολιτισμένο καθίσταται, γι' αυτό και τα κράτη οφείλουν να αναπτύξουν τρόπους που θα ευνοήσουν την άνθιση της βιοτεχνίας. Υπάρχουν βέβαια και παράμετροι καθοριστικοί, όπως το κλίμα, η γεωγραφική θέση της χώρας, η γονιμότητα του εδάφους της και ο εθνικός χαρακτήρας των κατοίκων της (η τάση προς τη ματαιότητα της πολυτέλειας και των απολαύσεων), όμως μετά τη φύση είναι ο τρόπος διακυβέρνησης που επηρεάζει τα εργαστήρια (fabriques). Εθνική ελευθερία και οικονομική δραστηριότητα είναι δύο ζητήματα που οδεύουν παράλληλα ενισχύοντας το ένα το άλλο. Κι όπως έχει ήδη υποστηρίξει συζητώντας το θέμα του εμπορίου, τα αποκλειστικά προνόμια – ίδιο των δεσποτικών κυβερνήσεων – αποτελούν τους εχθρούς της βιοτεχνικής δραστηριότητας όσο και της εμπορικής, δραστηριότητες τις οποίες μόνο ο ανταγωνισμός μπορεί να ενθαρρύνει. Και ο ανταγωνισμός οδηγεί στην αφθονία και την τελειοποίηση των προϊόντων. Και η ελευθερία στις οικονομικές δραστηριότητες οδηγεί στην αύξηση του πληθυσμού.

10. Πληθυσμός (Τ.10, σ.317-341)

Η αύξηση του πληθυσμού είναι ένα θέμα που απασχολεί ιδιαίτερα τον συγγραφέα, επειδή πιστεύει πως είναι ένα ζήτημα που άπτεται της οικονομικής δραστηριότητας του ανθρώπινου είδους. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά «είναι στην ιστορία της εξέλιξης της ανθρώπινης δραστηριότητας που πρέπει να αναζητηθεί γενικά η ιστορία των πληθυσμών της γης. Με βάση αυτήν την παράμετρο, οφείλουμε να αμφιβάλλουμε ότι ο κόσμος ήταν κάποτε πιο κατοικημένος από όσο είναι σήμερα».⁴⁶ Όταν μιλά για αύξηση της ανθρώπινης δραστηριότητας θεωρεί ως δεδομένα την εδραίωση της δημόσιας ασφάλειας, την άνθιση των τεχνών και την επιμελή καλλιέργεια της γης. Εάν οι προϋποθέσεις αυτές δεν υφίστανται, τότε οι κοινωνίες δεν είναι δυνατόν να αυξηθούν πληθυσμιακά.

Του είναι αδύνατο να φανταστεί τις παλαιότερες κοινωνίες πολυπληθέστερες της δικής του με δεδομένα τους φαύλους πολιτικούς θεσμούς τους, τους αδιάκοπους εμφύλιους πολέμους, τα φρικτά πολεμικά ήθη που κατακρεουργούσαν ολόκληρες πόλεις και χωριά, την έλλειψη των νόμων, την ελάχιστη ποικιλία τεχνών, το απελπιστικά περιορισμένο εμπόριο. Όλοι οι κλάδοι της ανθρώπινης δραστηριότητας είχαν προχωρήσει τόσο λίγο, που ήταν αδύνατο έστω και σε μία πόλη να αυξηθεί και να ευημερήσει χάρη σε αυτές. Τι να πει κανείς για τους Γαλάτες, τους Βρετόνους και, ακόμα χειρότερα τους υπερβόρειους λαούς, που δεν έχουν αφήσει κανένα απολύτως ίχνος ανθρώπινης δραστηριότητας; Τι πληθυσμιακή αύξηση θα μπορούσε να γνωρίσει η «ωραιότερη περιοχή της Ευρώπης» από τη στιγμή που αυτοί οι τελευταίοι την κατέκτησαν καταλύοντας την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία;

Οι μακροχρόνιοι και βάνανσοι πόλεμοι που κατακλύζουν την αρχαία ιστορία καθώς και η πρακτική της υποδούλωσης των ηττημένων από τους νικητές, απέκλειαν κάθε πιθανότητα αύξησης του πληθυσμού. Αλλά και σε καιρό ειρήνης δεν υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις, διότι τα δεσποτικά ή αριστοκρατικά καθεστώτα που είχαν εγκαθιδρυθεί δεν ευνοούσαν σε καμία περίπτωση τον πληθυσμό. Μικρή εξαίρεση για τον Ρενάλ σε αυτήν την απελπιστική εικόνα της αρχαιότητας αποτελούν οι «ελεύθερες πόλεις της Ελλάδας», που ωστόσο ήταν λίγες και μικρής έκτασης, γι' αυτό και συχνά κατέφευγαν στον πόλεμο για να επεκταθούν. Μετά την αρχαία Ελλάδα, έστω και την Καρχηδόνα αλλά και τη Ρώμη που τους υπέταξε όλους, πού αλλού μπορεί να εντοπίσει κανείς έναν πληθυσμό συγκρίσιμο με τον σημερινό, αυτόν

---

⁴⁶ Ο.π., σ. 318.

που συναντά πια ένας ταξιδιώτης στις ακτές της θάλασσας, κατά μήκος των ποταμών και στους δρόμους των μεγάλων πόλεων;

Κι όμως κάποιοι κραυγάζουν πως υπάρχει μείωση πληθυσμού, μας πληροφορεί ο Ρενάλ, διότι παρερμηνεύουν το γεγονός πως στις μεγάλες μοναρχίες που δημιουργήθηκαν μετά τη συντριβή των μικρών φεουδαρχών, οι άνθρωποι εγκατέλειψαν τις αραιοκατοικημένες περιοχές και συγκεντρώθηκαν εκεί που έρεαν τα πλούτη και οι τιμές. Έτσι δημιουργήθηκαν οι μεγάλες πρωτεύουσες, που έχουν εξελιχθεί σε ένα είδος «γενικής εθνοσυνέλευσης». Αλλά και στις επαρχίες αναπτύχθηκαν σημαντικές πόλεις, αν και λιγότερο «τερατώδεις», σημειώνει. Πόλεις που δημιουργήθηκαν χάρη στις ασχολίες και τις τέχνες των ανθρώπων, χάρη στην κλίση προς τις ανέσεις και τις ηδονές του βίου μιας κοινωνίας, που τις αναζητά όλο και περισσότερο. Η ανάπτυξη των πόλεων είχε ως αποτέλεσμα τη σημαντική μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου, στην οποία παρέμειναν μόνον όσοι ήταν απαραίτητα για την καλλιέργεια της γης και τα συναφή επαγγέλματα. Τα αγροτικά προϊόντα δεν μειώθηκαν από αυτή την εξέλιξη. Η αύξηση των πόλεων, υποστηρίζει ο Ρενάλ, ευνόησε την καλλιέργεια της γης, διότι η ζήτηση προϊόντων αυξήθηκε και μαζί με αυτή και η τιμή τους. Είναι λοιπόν αποτέλεσμα του εξευγενισμού, της ηθικής και της πολιτικής των σύγχρονών του κοινωνιών, η αύξηση του πληθυσμού, διότι όσο πιο ευτυχισμένοι είναι οι άνθρωποι, τόσο πολλαπλασιάζονται, καταλήγει συνδέοντας στο ζήτημα που τον απασχολεί το θέμα της ανθρώπινης ευτυχίας.

Στη συνέχεια επισημαίνει κάποιους αρνητικούς παράγοντας που δεν προωθούν τον πληθυσμό και προτείνει την άρση τους. Συγκεκριμένα αναφέρεται στη συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων σε έναν ιδιοκτήτη, που του είναι αδύνατο να τις καλλιεργήσει όλες, στις αναπαλλοτριώτες εκτάσεις του κλήρου, που για άλλη μια φορά μπαίνει στο στόχαστρό του, τον θεσμό της αντικατάστασης των αριστοκρατικών γαιών και τον θεσμό των πρωτοτοκίων. Πρόκειται για ολέθρια σφάλματα της νομοθεσίας που όχι μόνο δεν επιτρέπουν την αύξηση του πληθυσμού αλλά και συντελούν στην εξαθλίωσή του. Το μεγαλύτερο θύμα για τον συγγραφέα είναι – για άλλη μια φορά – ο πληθυσμός της υπαίθρου, σημειώνοντας χαρακτηριστικά πως «φοβούνται να αναθρέψουν δυστυχισμένους». Η εξαθλίωση των αγροτών οδηγεί επιπλέον στην αύξηση των στρατευμάτων, που με τη σειρά τους καταστρέφουν τους αγρούς, επειδή κάθε στρατιώτης είναι εν δυνάμει κι ένας καλλιεργητής που εκλείπει, κι ένας εκ των πραγμάτων άεργος καταναλωτής. Η Ευρώπη χρειάζεται χέρια για να καλλιεργήσουν τη γη και τις τέχνες, και όχι

πολιτοφυλακές, αλλά φαίνεται πως το γενικό καλό είναι το γλυκό όνειρο των αγαθών ψυχών, παραπονιέται επικαλούμενος τον αβά de Saint-Pierre και τα συγγράμματά του.

Για τη βελτίωση της κατάστασης ο συγγραφέας προτείνει την κατάργηση της αγαμίας του κλήρου στηλιτεύοντας τα αργόσχολα και οχληρά για την κοινωνία μοναστικά ήθη που γεννήθηκαν στην Αίγυπτο και την Παλαιστίνη τον 3^ο αιώνα, και αναπτύχθηκαν με τις χιλιαστικές δοξασίες των χριστιανικών ταγμάτων που οδήγησαν στις σταυροφορίες. Οι μοναχοί πλημμύρισαν τον κόσμο λησμονώντας το αυξάνεσθαι και πληθύνεσθαι της θεϊκής επιταγής και επιπλέον με τις προλήψεις τους και τη μισαλλοδοξία τους (intolerance), καταδιώκουν και προγράφουν τον πληθυσμό που δεν ακολουθεί το δόγμα του ηγεμόνα του. Αυτή η τυραννία των συνειδήσεων είναι ένα από τα βασικά μειονεκτήματα της ευρωπαϊκής πολιτικής.

Εκεί όμως που ο Ρενάλ είναι ασυγκράτητος, είναι στη στηλίτευση των νέων ηθών που επικρατούν στις εύπορες πλέον κοινωνίες. Η αγαμία που έρχεται ως φυσικό επακόλουθο της χλιδής και του πλουτισμού περιγράφεται από το συγγραφέα με τα μελανότερα χρώματα. Την ίδια στιγμή που το εμπόριο ευνοεί την αύξηση του πληθυσμού με την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων σε στεριά και θάλασσα, ταυτόχρονα μειώνει τον πληθυσμό με τη διαφθορά που προκαλεί η πολυτέλεια. Όταν ο πλούτος δεσπόζει στις ψυχές των ανθρώπων, τότε η σκέψη και το ήθος του ανθρώπου αλλοτριώνεται. Όσο κοινωνία εκλεπτύνεται (policer) από τις τέχνες, τόσο διαφθείρεται. Τα φύλα έρχονται πιο κοντά και το ένα παρασύρει το άλλο. Η μοναδική έγνοια των ανθρώπων είναι το πώς θα γευθούν τις απολαύσεις. Η αεργία κατακτά τις εύπορες τάξεις και η εργασία χάνει το ανθρώπινο δυναμικό της. Οι τέχνες φέρνουν τις μόδες, ο πολλαπλασιασμός τους αυξάνει τα έξοδα, η χλιδή καθίσταται ανάγκη, το περιττό γίνεται απαραίτητο, η πολυτελής ένδυση προκαλεί τη φθορά του σώματος. Η ακολασία προηγείται του έρωτα, ο γάμος καθυστερεί, γεννιούνται λιγότερα και πιο αδύναμα παιδιά. «Ο αστός αναζητά την περιουσία πριν τη γυναίκα και τα χάνει και τα δύο πάραυτα εξαιτίας των ελευθέρων ηθών του (libertinage)». Οι πλούσιοι διαφθείρουν τις γυναίκες όλων των τάξεων και παρασύρουν τις φτωχές κοπέλες. Η δυσκολία στο να ανταπεξέλθει κανείς στα οικογενειακά έξοδα και η ευκολία στο να βρει την απόλαυση πολλαπλασιάζουν τους άγαμους, που εν τέλει κατασπαταλούν την κληρονομιά τους και απεμπολούν τη διαιώνισή τους μαζί με αυτή των γυναικών από τις οποίες πληρώνονται και αυτή των

γυναικών τις οποίες πληρώνουν. Όλα τα είδη εκπόρνευσης συνωστιζονται σε τέτοιου είδους έθνη, που επιδίδονται στις ερωτοτροπίες και στις ακολασίες.

Αυτά είναι τα επακόλουθα της προόδου του εμπορίου στα μοναρχικά καθεστώτα. Ισχυρίζεται ο Ρενάλ υπαινισσόμενος προφανώς πως η έκκληση των ηθών δεν μπορεί να φτάσει σε τέτοιο βαθμό στα δημοκρατικά καθεστώτα. Δεν παραλείπει λοιπόν να ενθαρρύνει τους ανθρώπους προς το εμπόριο, διότι η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η Ευρώπη το ευνοεί και αυτό με τη σειρά του ευνοεί την αύξηση του πληθυσμού. Προλαμβάνοντας τις αντιδράσεις, αναρωτιέται αν η αύξηση του πληθυσμού ωφελεί την ευτυχία των ανθρώπων και επισημαίνει πως η σωστή προσέγγιση του συγκεκριμένου ζητήματος είναι η αντίστροφη: οι άνθρωποι όταν είναι ευτυχισμένοι πληθύνονται και όλα τα μέσα που συμβάλλουν στην ευημερία ενός κράτους, έχουν ως αποτέλεσμα την αύξηση των πολιτών του.

Στα μέσα αυτά δεν συγκαταλέγει την «προσβλητική» φορολογία, την οποία έρχεται να εξετάσει στη συνέχεια.

11.Φορολογία (Τ.10, σ.341-389)

Ο χαρακτηρισμός «προσβλητική» δεν αναφέρεται στις συνεισφορές του πολίτη προς το κράτος με αντάλλαγμα την εγγύηση της ζωής και της περιουσίας του. Αυτός είναι ο ορισμός που δίνει στο φόρο και φαίνεται να πιστεύει πως πρόκειται για ένα φαινόμενο των ανεπτυγμένων κοινωνιών, διότι ούτε οι υποδουλωμένοι ούτε οι άγριοι λαοί διαθέτουν περιουσία, ώστε να είναι απαραίτητη η προστασία της. Αναπολεί μάλιστα την αρχαία ελληνική κοινωνία, όπου οι εισφορές προς ενίσχυση της πατρίδας σε δύσκολες στιγμές, όπως π.χ. η περσική απειλή, ήταν η ευτυχία του λαού.

Οι Ρωμαίοι από την άλλη κατέκτησαν τον κόσμο χωρίς αρχικά να βασιστούν σε φορολογικά έσοδα, ενώ κατά το φεουδαρχικό καθεστώς φορολογία δεν υπήρχε, αφού γαίες και άνθρωποι ανήκαν στο φεουδάρχη. Όταν τα πολιτικά πράγματα στην Ευρώπη άλλαξαν, τα έθνη άρχισαν να ενδιαφέρονται για την ασφάλειά τους και άρχισαν να συνεισφέρουν εθελοντικά προκειμένου να αποσοβήσουν εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνου, αλλά οι εισφορές αυτές ήταν μετριασμένες, διότι οι ηγεμόνες δεν είχαν ακόμη εξελιχθεί σε δεσπότες, ώστε να χρησιμοποιούν τα έσοδα αυτά για να ικανοποιήσουν τα καπρίτσια τους και τις φιλοδοξίες τους.

Όταν όμως ανακαλύφθηκε ο Νέος Κόσμος η κατακτητική μανία κυριέυσε όλους του λαούς. Το νέο αυτό επεκτατικό πνεύμα δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τους

αργούς ρυθμούς των λαϊκών συνελεύσεων (assemblée populaire) κι έτσι οι ηγεμόνες χωρίς πολύ προσπάθεια σφετερίστηκαν πολλά δικαιώματα και εξουσίες. Από τις αυθαιρεσίες που ακολούθησαν αυτό το σφετερισμό, η επιβολή φόρων ήταν η πιο σημαντική και η πιο ολέθρια. Ήταν σαν το καθεστώς να έβαλε τη σφραγίδα της υποδούλωσης στο μέτωπό τους, από τη στιγμή που φορολόγησε το κεφάλι τους, αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, υπαινισσόμενος τον κεφαλικό φόρο, που τον θεωρεί εκτός από αυθαίρετο και εξευτελιστικό. Ο κεφαλικός φόρος προσβάλλει το άτομο χωρίς να ωφελεί το σύνολο, υποδουλώνει τον άνθρωπο, χωρίς να κερδίζει το κράτος. Είναι με λίγα λόγια η χειρίστη απόδειξη του δεσποτισμού.

Ο φόρος είναι βάνουσος όταν επιβάλλεται στα είδη πρώτης ανάγκης, διότι πρώτος και βασικός κοινωνικός νόμος είναι το δικαίωμα στην επιβίωση. Όταν επιβάλλεται σε προϊόντα λιγότερο απαραίτητα εξαγριώνει ένα ολόκληρο βασίλειο και εδραιώνει μια διαρκή κατάσταση πολέμου ανάμεσα στον ηγεμόνα και το λαό, που αναγκάζεται να τον εξαπατήσει. Μα απληστία των ηγεμόνων ξεπέρασε κάθε όριο, όταν άρχισε να προσβλέπει στα εμπορεύματα, επιβάλλοντας φόρο εισαγωγής και φόρο εξαγωγής, με αποτέλεσμα να δημιουργεί προσκόμματα στην οικονομική δραστηριότητα των υπηκόων, αγνοώντας το γεγονός πως μόνο ο ανταγωνισμός μπορεί να καθορίσει τις τιμές.

Για τον Ρενάλ ένας τρόπος φορολόγησης υπάρχει που είναι ικανός να συμφιλιώσει το δημόσιο συμφέρον με τα ιδιωτικά συμφέροντα κάθε πολίτη: ο φόρος γαιοκτησίας. Σύμφωνα με το επιχειρήμά του, ένας ετήσιος φόρος οφείλει να βασίζεται σε ένα ετήσιο εισόδημα και ετήσιο εισόδημα μόνο η γη μπορεί να αποφέρει. Η επιβολή ενός τέτοιου φόρου παραδέχεται πως αποτελεί πολύ μεγάλο και τολμηρό βήμα για τα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία δεν είναι ακόμη σε θέση να το εφαρμόσουν. Ωστόσο κάθε φωτισμένη και διορατική πολιτική θα αποπειραθεί, με αργά και μετρημένα βήματα, να επιβάλλει αυτό το σωτήριο μέτρο, αγνοώντας τις προκαταλήψεις, την άγνοια και τα ιδιωτικά συμφέροντα που θα προκαλέσουν αντιδράσεις. Όλες ανεξαιρέτως οι γαιοκτησίες πρέπει να φορολογηθούν, διότι είναι μικροπρέπεια να επικαλείται κανείς κληρονομικές διακρίσεις για να γλιτώσει από τα κοινωνικά βάρη. Τι σχέση μπορούν να έχουν οι φόροι με τους τίτλους και τις τάξεις, από τη στιγμή που επιβάλλονται στα εισοδήματα, εισοδήματα που ανήκουν στο κράτος, εφόσον είναι απαραίτητα για την προστασία του. Η βάση όμως που θα χρησιμοποιηθεί, για να καθοριστεί ο γαιοκτητικός φόρος απασχολεί ιδιαίτερα το συγγραφέα, που ομολογεί την πολυπλοκότητα του προβλήματος. Αφού εξετάσει

διάφορες παραμέτρους καταλήγει, πως μόνο η σύνταξη ενός κτηματολογίου, όπου θα εκτιμάται με εγκυρότητα η αξία της γης, είναι δυνατόν να επιτρέψει τη σωστή λειτουργία αυτού του ανατρεπτικού (revolution) φορολογικού συστήματος.

Αναλύοντας τις σχέσεις δεσποτισμού και φορολογίας, υποστηρίζει πως είναι απολύτως εσφαλμένο κριτήριο ισχύος των αυτοκρατοριών τα εισοδήματα του ηγεμόνα. Τα πλούτη που συγκεντρώνει ο τελευταίος δεν έχουν καμία σχέση με την εθνική ευημερία, η οποία συνθλίβεται υπό το βάρος και την ποικιλία των φόρων. Η καταστροφή των πολιτών μάλιστα επισπεύδεται όταν η συλλογή των φόρων ανατίθεται σε μεσάζοντες που εκμεταλλεύονται τη θέση τους για να πλουτίσουν με ανέντιμους τρόπους, καταντώντας μισητοί. Η τυραννική εξουσία των φοροεισπρακτόρων διαπιστώνεται μόνο στα απολυταρχικά καθεστάτα, ενώ οι ελεύθεροι λαοί σπάνια αναγκάστηκαν να την υποστούν, ισχυρίζεται ο Ρενάλ.

Δίκαιη και μετριοπαθή φορολόγηση μόνο η εθνοσυνέλευση μπορεί να επιβάλλει. Και δίκαιη είναι μόνο η φορολόγηση των γαιών που οι αντιπρόσωποι του έθνους έχουν δικαίωμα να επιβάλλουν στους ιδιοκτήτες, διότι όποιος είναι κύριος της γης, είναι κύριος και των καρπών της. Ο δημοκρατικός αυτός τρόπος φορολόγησης φαίνεται να επιβεβαιώνει, σύμφωνα με τη σκέψη του συγγραφέα, τα δικαιώματα του πολίτη – ιδιοκτήτη γης, διότι σημαίνει ότι ο ίδιος συναινεί στην απόδοση εισφοράς προς το κράτος και ότι αυτή η εισφορά δεν επιβάλλεται από το δεσπότη σε ένα κοπάδι σκλάβων.

Εάν μόνο ο ηγεμόνας αποφασίζει τους φόρους, τότε οι φαντασιώσεις του και τα εγχειρήματά του θα ξεπεράσουν τα όρια και σύντομα η πολιτική του θα βασίζεται στο αξίωμα πως οι πλούσιοι υπήκοοι καταντούν αυθάδεις και προκλητικοί και πρέπει κανείς να τους καταστρέφει οικονομικά για να τους υποδουλώσει. Τότε το καθεστώς σφετερίζεται κάθε οικονομική δραστηριότητα, το εμπόριο παρεμποδίζεται, η καλλιέργεια της γης παραμελείται, με αποτέλεσμα το έθνος να αδιαφορεί για το μονάρχη, να τον θεωρεί εχθρό, και τους εχθρούς του τελευταίου φίλους, αναζητώντας στην αλλαγή του ζυγού τη λύση στη μιζέρια τους.

Την άθλια κατάσταση του φορολογούμενου υπηκόου προσπαθεί να σκιαγραφήσει πιο αδρά συντάσσοντας έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα φανταστικό διάλογο με ένα διαφθαρμένο φοροεισπράκτορα, ο οποίος περιγράφει αναλυτικά τους εκλεπτυσμένους χειρισμούς του, τα δίκτυα και τους συνεργούς του, προκειμένου να πλουτίσει εις βάρος των πολιτών. Στο τέλος ο συγγραφέας ομολογεί πως μένει έκθαμβος, μη ξέροντας όμως εάν το αίσθημα αυτό προκύπτει από τη βάρβαρη

επιστήμη του φοροεισπράκτορα ή την υπέρμετρη υπομονή των δυστυχησμένων που την υφίστανται, ανταλλάσσοντας την επιβίωσή τους με την ελευθερία τους.

Ασφαλώς και είναι απαραίτητες σε κάθε καθεστώς οι δυνάμεις δημόσιας ασφάλειας που να το υπερασπίζουν από εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους. Διασφαλίζοντας τους πολίτες, οι δυνάμεις αυτές ενθαρρύνουν τις δραστηριότητες και τα ταλέντα τους. Είναι λογικό η συντήρηση τέτοιων δυνάμεων να είναι πολυέξοδη και τα έξοδα χρειάζονται συνεισφορές. Έτσι δημιουργείται μια σιωπηρή συμφωνία ανάμεσα στον ηγεμόνα και τους υπηκόους του, με βάση την οποία ο πρώτος αναλαμβάνει να τους προστατέψει σε βαθμό ανάλογο των συνεισφορών τους. Πρόκειται για μια δίκαιη συμφωνία, υποστηρίζει ο συγγραφέας, που επιβάλλεται από την ίδια τη φύση των πραγμάτων, συνήθως όμως ακυρώνεται από τη διαφθορά και τη φαυλότητα. Σε κάθε συμφωνία υπάρχει μια σχέση ανάμεσα στην τιμή και τη αξία του πράγματος που διακυβεύεται και αυτή η σχέση καθορίζεται όχι από την τιμή του αλλά από τα πλεονεκτήματα που προσφέρει. Εάν είμαι αναγκασμένος να πουλήσω το σπίτι μου για να αγοράσω ένα σπαθί, που θα με προστατέψει από τους ληστές, τότε καλύτερα να τους αντιμετωπίσω χωρίς σπαθί. Με αυτήν την επιτυχημένη μεταφορά ο Ρενάλ ισχυρίζεται πως τα πλεονεκτήματα των ιδιοκτητών, των καλλιεργητών, των βιοτεχνών, των εμπόρων και γενικά όλων των επιτηδευμάτων από τη συντήρηση δυνάμεων δημόσιας ασφάλειας εκμηδενίζονται από τους αβάσταχτους φόρους, που επιπλέον κατασπαταλούνται από διεφθαρμένους μεσάζοντες και άσωτους ηγεμόνες. Οι τελευταίοι ανακάλυψαν και άλλο τρόπο για να αναπληρώνουν τα έξοδά τους: την πίστωση του δημοσίου (crédit publique).

12. Πίστωση του δημοσίου (Τ.10, σ.389-402)

Από τη στιγμή που εγκαταλείφθηκε η πρακτική της ανταλλαγής είδους με είδος και τα μέταλλα αντικατέστησαν τα προϊόντα αποβαίνοντας το μέτρο όλων των πραγμάτων, οι έμποροι για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός διαρκώς επεκτεινόμενου εμπορίου, παράλαβαν τα προς πώληση αγαθά ζητώντας ένα χρονικό περιθώριο για να τα αποπληρώσουν. Το χρονικό αυτό περιθώριο, η πίστωση, προϋποθέτει την αξιοπιστία αφενός του προσώπου που τη ζητά αφετέρου την αξιοπιστία του τομέα στον οποίο αυτό δραστηριοποιείται. Οι αμοιβαίες διευκολύνσεις ανάμεσα σε αυτούς που ήθελαν να πουλήσουν, και σε αυτούς που ήθελαν να αγοράσουν, δημιούργησε αυτόν το θεσμό, που λειτουργεί ανάμεσα στα

μέλη μιας κοινωνίας, αλλά και ανάμεσα στα μέλη διαφορετικών κοινωνιών. Η πίστωση του δημοσίου διαφέρει ως προς το ότι αφορά ένα ολόκληρο έθνος νοούμενο ως ένα και μοναδικό σώμα.

Αυτό που επιχειρεί να τονίσει ο συγγραφέας συζητώντας την πρακτική της πίστωσης είναι πως ενώ η ιδιωτική πίστωση ευνοεί την κερδοφορία, η δημόσια στοχεύει στις δαπάνες. Με άλλα λόγια, ενώ για τους εμπόρους η πίστωση είναι πλούτος, για τις κυβερνήσεις αποτελεί αιτία πτώχευσης και οδηγεί στην καταστροφή τους, διότι ένα κράτος που δανείζεται, παραχωρεί ένα μέρος του εισοδήματός του αντί ενός κεφαλαίου που θέλει να σπαταλήσει. Έτσι μετά το δανεισμό, αυτήν την ολέθρια πρακτική, γίνεται πιο φτωχό από ότι ήταν πριν δανειστεί.

Ιδιαίτερα από τότε που ανακαλύφθηκε ο Νέος Κόσμος και τα μέταλλα ήταν πιο εύκολο να βρεθούν, οι αυτοκρατορίες επιδόθηκαν σε επιχειρήσεις πολύ ανώτερες των δυνατοτήτων των εθνών που κυβερνούσαν, και δε δίστασαν να φορτώσουν τις μελλοντικές γενιές με χρέη, αλυσιδωτά χρέη που θα καταπνίγουν τις κατοπινές γενεές όλων των λαών καθ' όλους τους αιώνες. Οι χώρες που πρώτες έδωσαν αυτό το κακό παράδειγμα, ήταν η Αγγλία, η Ολλανδία και η Γαλλία, δηλαδή οι πιο ισχυρές της Ευρώπης. Ήταν ιδιαίτερα εύκολο γι' αυτές να ζητήσουν πίστωση, διότι δεν δανείζει κανείς αυτόν που χρειάζεται ελεημοσύνη, αλλά αυτόν που διαθέτει μια λαμπερή εξωτερική εμφάνιση, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ρενάλ, ισχυριζόμενος πως ο εδαφικός πλούτος, οι δραστήριοι πολίτες και τα σημαντικά λιμάνια, όπου συρρέουν αγαθά από όλο τον κόσμο, ευνόησαν την αξιοπιστία αυτών των κρατών. Ένας άλλος λόγος ήταν για το συγγραφέα η γεωγραφική τους θέση, που τους επέτρεπε να προστατεύονται από τις εισβολές, οι οποίες αποτελούν τον φόβο και τον τρόμο των δανειστών – γνωστό παράδειγμα τα καθυστερούμενα των αυστριακών Κάτω Χωρών.

Μετά από αυτά τα παραδείγματα κάθε λογικός άνθρωπος έχει την εξής απλή απορία: μα δεν είναι ο άπορος που χρειάζεται να δανειστεί και ο πλούσιος που δανείζει; Γιατί τα κράτη με τα περισσότερα εισοδήματα είναι τα πιο χρεωμένα: Διότι τα έθνη είναι όπως οι άνθρωποι, υποστηρίζει ο Ρενάλ, των οποίων οι φιλοδοξίες συνεχώς αυξάνονται μαζί με τις ανάγκες τους, των οποίων η μεγάλη εμπιστοσύνη στις δυνατότητές τους τα τυφλώνει και δεν βλέπουν πού πρέπει να σταματήσουν να ξοδεύουν. Το χειρότερο μάλιστα είναι πως κράτη καταντούν υπόδουλα άλλων κρατών εξαιτίας των δανείων, δημιουργώντας μυστικές αλληλεξαρτήσεις μεταξύ τους.

Υπάρχουν κάποιοι πολιτικοί που ασχολούνται με τους αριθμούς, οι οποίοι ισχυρίζονται πως είναι ωφέλιμο για τα κράτη να συγκεντρώνουν το χρήμα των άλλων εθνών και ότι τα δημόσια ομόλογα (*rapiers publiques*) που προκύπτουν από τα δάνεια που συμφωνεί η κυβέρνηση, αυξάνουν την κυκλοφορία του πλούτου και δίνουν ώθηση στις δραστηριότητες. Οι ισχυρισμοί αυτοί είναι για τον συγγραφέα απολύτως εσφαλμένοι, διότι τα χρήματα και τα ομόλογα δεν κυκλοφορούν από μόνα τους, εάν δεν υπάρχουν προϊόντα για να τα θέσουν σε κίνηση. Η κινητήριος δύναμη είναι η αγοραπωλησία και όλο το χρυσάφι που έχει συγκεντρώσει η Ευρώπη είναι άχρηστο, εάν δεν υπάρχουν προϊόντα για να κινηθεί το εμπόριο. Το άλλο βασικό επιχείρημα των οπαδών του δανεισμού είναι πως μέσω των πιστώσεων του δημοσίου ένα κράτος είναι σε θέση να επιβάλει τους κανόνες του στις άλλες δυνάμεις. Τους είναι αδύνατο να καταλάβουν πως η πρακτική των πιστώσεων δημιουργεί τέτοιες αμοιβαίες εξαρτήσεις μεταξύ των δυνάμεων, ώστε οποιαδήποτε αντιπαλότητα ζημιώνει όλες τις πλευρές.

Τα κράτη που δεν λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους αυτές τις παρατηρήσεις και δε γυρίζουν την πλάτη σε αυτή την καταστροφική πρακτική, ανοίγουν μόνα τους τον τάφο τους, διότι η ευκολία με την οποία βρίσκουν χρήματα τους οδηγεί σε άδικα, ρισκοκίνδυνα και δαπανηρά εγχειρήματα, υποθηκεύοντας το μέλλον τους. Εξάλλου αυτή η νοοτροπία του να απολαμβάνει κανείς χωρίς να χρειάζεται να εργάζεται, είναι επόμενο να διαδοθεί και στους πολίτες. Όλοι θέλουν να γίνουν εισοδηματίες, ανταλλάσσουν τα χρήματά τους με κρατικά ομόλογα, κι όλες οι δραστηριότητες υποφέρουν διότι οι άνθρωποι προτιμούν τα σύμβολα από τα πράγματα. Κι όσο τα χρέη του κράτους συσσωρεύονται, τόσο αυξάνει τους φόρους για να ανταποκριθεί στους τόκους. Όλες οι δραστήριες και αποδοτικές τάξεις της κοινωνίας απογυμνώνονται και εξαντλούνται προς όφελος της πιο στείρα και οκνηρής τάξης των εισοδηματιών. Η αύξηση των φόρων επιφέρει την αύξηση της τιμής των προϊόντων κι έτσι η κατανάλωση μειώνεται γιατί τα εμπορεύματα είναι πολύ ακριβά για να είναι ανταγωνιστικά. Την πτώση του εμπορίου ακολουθεί η παρακμή της αγροκαλλιέργειας και της βιοτεχνίας. Τότε ο μόνος τρόπος που διαθέτει το κράτος για να αντιμετωπίσει μια τέτοια κατάσταση είναι η χρεοκοπία, πράγμα που σημαίνει αυτομάτως την απώλεια της δημόσιας αξιοπιστίας. Πλούσιοι και φτωχοί χάνουν τα υπάρχοντά τους και η οργή ενάντια στον ηγεμόνα ξεχειλίζει. Αυτή είναι η δεινή κατάληξη της πρακτικής του δημοσίου δανεισμού, προειδοποιεί ο συγγραφέας.

13.Γράμματα και καλές τέχνες (Τ.10, σ.402-427)

Θρησκεία, διακυβέρνηση, (εξωτερική) πολιτική, πόλεμος, ναυτιλία, εμπόριο, γεωργία, βιοτεχνία, πληθυσμός, φορολογία, πίστωση του δημοσίου: τα θέματα που μέχρι τώρα συζητήθηκαν, αποτελούν για τον Ρενάλ τους πυλώνες της εξευγενισμένης (policee) κοινωνίας. Οι καλές τέχνες και τα γράμματα αποτελούν τα στολίδια αυτού του οικοδομήματος.⁴⁷

Και οι μεν και τα δε έχουν για μοντέλο τους τη φύση ή τουλάχιστον αυτό συνέβη στην Ελλάδα, όπου και τα δύο μεγαλούργησαν. Η Ελλάδα διέθετε το ιδανικότερο κλίμα και προσέφερε στην όραση το θέμα μιας υπέροχης φύσης, που εμπνύχωνε και ενίσχυε την φαντασία. Ο καλλιτέχνης αρχικά την μιμούνταν σχολαστικά, μέχρι τη στιγμή που άρχισε να εξετάζει το μοντέλο του και να διορθώνει τα βασικά ελαττώματά του, αλλά και τις πιο ασήμαντες ατέλειες. Έτσι δημιουργήθηκε η «ιδανική ομορφιά», η σύλληψη ενός όντος πιθανού να υπάρξει, το οποίο όμως δεν υπάρχει πουθενά, διότι η φύση δεν δημιουργεί τίποτε τέλειο, υποστηρίζει ο συγγραφέας. Η ομορφιά της φύσης είναι γι' αυτόν μια σειρά αλυσιδωτών ατελειών, κάθε μια από τις οποίες όμως λειτουργεί όπως χρειάζεται για να υπάρξει το όλον. Ο δρόμος μέχρι τον *Αντίνοο*, το *Μονομάχο* και την *Αφροδίτη*, τα αριστουργήματα που προκαλούν τον θαυμασμό των Ευρωπαίων, ήταν μακρύς για τους καλλιτέχνες, όμως οι παράγοντες που τους επέτρεψαν να τον διανύσουν ήταν πολλοί: καταρχήν μια γλώσσα ήδη καλλιεργημένη από έναν έξοχο ποιητή, έπειτα το πνεύμα της ελευθερίας, η συναναστροφή των καλλιτεχνών με τους φιλοσόφους, η άμιλλα και ο συναγωνισμός, ο καθημερινός βίος μέσα στα λουτρά και στα γυμνάσια, ο ιματισμός που δεν περιόριζε το σώμα, οι αμέτρητοι ναοί. Όλα είχαν ως αποτέλεσμα η ομορφιά να αναδειχθεί σε υπέρτατη αξία και αναντικατάστατο μοντέλο των καλλιτεχνών, οι οποίοι ενθαρρύνθηκαν και από την πρακτική της ανέγερσης μνημείων προς τιμήν αξιομνημόνευτων γεγονότων και σημαντικών ανδρών. Παράλληλα η γλώσσα καλλιεργήθηκε πέρα από το κληροδότημα της επικής ποίησης χάρη στους ολυμπιακούς αγώνες που ανέδειξαν τη λυρική ποίηση αλλά και χάρη στον δημόσιο βίο που προσέθεσε νεύρο και μεγαλοπρέπεια στη ρητορεία.

Η Ρώμη προσπάθησε πολύ να ακολουθήσει τα βήματα της Ελλάδας, δεν κατόρθωσε όμως ποτέ να τη φτάσει σε χάρη και πρωτοτυπία. Τα αριστουργήματα που κόπιαζε να μιμηθεί ήταν τόσο ασυναγώνιστα – «σαν το έργο του Δημιουργού»

---

⁴⁷ Βάση και εποικοδόμημα, θα έλεγε ο Μαρχ.

που δεν γνωρίζουμε τον τρόπο κατασκευής του - , που την καταδίκασαν να μείνει για πάντα μια ικανή αντιγραφείας. Επιπλέον το ρωμαϊκό ύφος, τόσο στους συγγραφείς όσο και στους καλλιτέχνες, ήταν κάπως αυστηρό, άχαρο και συγκρατημένο. Η ουσιαστική παρακμή επήλθε όμως από τη στιγμή που κάποιοι συγγραφείς αποφάσισαν να ξεπεράσουν τους προκατόχους τους υιοθετώντας ένα στυλ βαρυφορτωμένο, ιδιότροπο και αφύσικο, ελαττώματα που προκύπτουν όταν κυριαρχεί η επιθυμία να λάμπει κανείς και να προκαλεί τα βλέμματα. Στις καλές τέχνες ο στόχος αυτός ακολουθήθηκε μέσω της διόγκωσης και της μεγέθυνσης των αντικειμένων, πράγμα που οδήγησε στην υπερβολή. Η υπερβολή αυτή που αρχικά προέκυψε από άγνοια, στη συνέχεια επιδιώχθηκε συνειδητά διότι κολάκευε ιδιαίτερα τους αυτοκράτορες, που στο μεταξύ είχαν αποκτήσει μια απεριόριστη εξουσία συνθλίβοντας τη ρωμαϊκή ελευθερία και είχαν την απαίτηση πλέον να γίνουν αθάνατοι. Απαθανατίστηκαν λοιπόν με κολοσσιαία αγάλματα και έγιναν αντικείμενο λατρείας από το λαό, αλλά και από ποιητές, ρήτορες και ιστορικούς, τα κείμενα των οποίων θα θεωρούνταν σάτιρες, εάν κυριαρχούσε το καλό γούστο και η ευπρέπεια.

Οι ορδές των βαρβάρων ήρθαν να εκμηδενίσουν ό,τι ήδη βρισκόταν σε παρακμή, υποστηρίζει ο Ρενάλ συνεχίζοντας την ιστορική αναδρομή. Αφού πρώτα ερήμωσαν την ύπαιθρο, στη συνέχεια κατέστρεψαν ολοκληρωτικά τις πόλεις που παλαιότερα έσφυζαν από τις δραστηριότητες και τα έργα της ανθρώπινης ευφυΐας. Στο τέλος η Ρώμη, αφού λεηλατήθηκε επανειλημμένα, κατέληξε να γίνει το άντρο των ληστών. Η πόλη που άλλοτε προκαλούσε τον τρόμο και τον θαυμασμό της οικουμένης, κατάντησε αξιολύπητη και περιφρονημένη. Κι αν η ιστορία διδάσκει πως οι πολεμοχαρείς λαοί υιοθετούν τα ήθη των πολιτισμένων λαών που κατακτούν, αυτό δε συνέβη στους ηττημένους ρωμαίους που αφομοιώθηκαν πλήρως από τα ήθη των βάρβαρων νικητών.

Ο αιώνας τους σκότους όμως είχε ήδη ανοίξει για τις καλές τέχνες πριν την επέλαση των βαρβάρων. Ο χριστιανισμός ήρθε για να καταστρέψει τα είδωλα του αρχαίου παγανισμού και διατήρησε μόνο κάποιες τέχνες που εξυπηρετούσαν το κήρυγμα του ευαγγελίου. Τη θέση των χαρούμενων προσώπων των ελληνικών και ρωμαϊκών θεοτήτων πήραν εικόνες που προκαλούσαν φρίκη και θλίψη, απολύτως ταιριαστές με τα τραγικά γεγονότα που σημάδεψαν τη γένεση και τη διάδοση του χριστιανισμού, υποστηρίζει ο Ρενάλ. Στα χρόνια που ακολούθησαν οι τέχνες καταδικάστηκαν να τρομοκρατούν τους ανθρώπους με εικόνες αίματος, θανάτου και κόλασης. Βάναυσες όπως οι ηγεμόνες και οι ποντίφικες που τις εκμεταλλεύονταν,

χαμερπείς όπως αυτοί που τις λάτρευαν, κυριάρχησαν για αιώνες μέχρι τη στιγμή που το παράδειγμα της Ελλάδας τις παραμέρισε.

Ο Ρενάλ φαίνεται να θεωρεί απαραίτητη μια αναφορά στην Ελλάδα της εποχής του, που χαρακτηρίζει «βάρβαρη και πολύ βάρβαρη»,⁴⁸ εις μνήμην προφανώς της χώρας που κάποτε υπήρξε. Στενάζει από την άγνοια. Ότι της έμεινε, είναι το κλίμα της και ερείπια. Πόλεις και δραστηριότητα ανύπαρκτες. Δημόσια έργα, προϊόντα της ανθρώπινης ευφυΐας, έργα τέχνης, ζήλος για ανάκτηση της ελευθερίας, πουθενά. Καμιά μνήμη του Θεμιστοκλή και του Αλκιβιάδη, του Σοφοκλή και του Δημοσθένη, του Λυκούργου και του Πλάτωνα, του Πεισίστρατου και του Περικλή, του Φειδία και του Απελλή. Όλα χάθηκαν υπό το ζυγό του δεσποτισμού και σκεπάστηκαν από πυκνό σκοτάδι. Οι σκλάβοι που κατοικούν τη χώρα που κάποτε ευημερούσε, τριγυρίζουν ανάμεσα σε κατάλοιπα από αγάλματα, κίονες, ναούς και αμφιθέατρα αγνοώντας τα επιτεύγματα της πατρίδας τους, πράγμα που αποδεικνύεται από την έκπληξη με την οποία αντιμετωπίζουν τους λόγιους και τους καλλιτέχνες που ταξιδεύουν μέχρι εκεί για να αποκτήσουν γνώσεις. Το ταξίδι στην Ελλάδα, μας πληροφορεί ο συγγραφέας, αν και πολύ ενδιαφέρον, είναι πολύ ριψοκίνδυνο και απαιτεί ειδική άδεια ιδιαιτέρως ακριβή.

Πάντως την πλήρη αυτή ερήμωση προκάλεσαν οι οπαδοί του Μωάμεθ, που οπλισμένοι με γιαταγάνια και κοράνια, υποδούλωσαν ολόκληρη τη χώρα και σφετερίστηκαν μάλιστα την πρωτεύουσά της. Διότι μέχρι τότε οι κάτοικοί της, παρά τα δεινά που υπέστησαν από εμφύλιους και θρησκευτικούς πολέμους, από καταστροφικές εισβολές και απώλειες εδαφών, κατόρθωναν να διατηρήσουν ως ένα βαθμό κάποια ενδιαφέροντα και κάποια φώτα.

Σ' αυτήν τη χρονική στιγμή, τη πτώση δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, στη σημασία της οποίας έχει κάνει ήδη αναφορά με αφορμή τις σταυροφορίες, τοποθετεί ο συγγραφέας την επιστροφή των τεχνών και των γραμμάτων από την Ελλάδα στην Ιταλία, και μάλιστα μέσω της Μεσογείου, του θεάτρου του εμπορίου μεταξύ Ασίας και Ευρώπης. Οι Ούνοι που υπό το όνομα των Γόθων, ανάγκασαν τις τέχνες και τα γράμματα να εγκαταλείψουν τη Ρώμη για την Κωνσταντινούπολη, επέστρεψαν μετά από αιώνες ως Οθωμανοί και τα εκδίωξαν ξανά στη Ρώμη. Η Ρώμη ήταν που συνέλεξε και συνέδραμε τις «κενταφιασμένες στους αρχαίους τάφους»⁴⁹ τέχνες. Διότι από τη Ιταλία ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα εκείνα, που χρησιμοποιήθηκαν ως μοντέλα

---

⁴⁸ Ο.π., σ. 411.

⁴⁹ Ο.π., σ. 413.

για την αναγέννηση των τριών τεχνών: της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής και της ζωγραφικής. Τα χρόνια εκείνα η Ιταλία διέθετε περισσότερες αξιοθαύμαστες πόλεις από ολόκληρη την Ευρώπη, κι αν κατείχε τους θησαυρούς του Μεξικού και τα ασιατικά αγαθά τότε οι τέχνες θα έβγαιναν ακόμη περισσότερο κερδισμένες από την ανακάλυψη των δύο Ινδιών, ισχυρίζεται ο Ρενάλ υπαινισσόμενος ίσως την ανατροπή της τύχης των ιταλικών πόλεων με την εξάπλωση της αποικιοκρατίας. Στην Ιταλία, παράλληλα με τις τέχνες, αναγεννήθηκαν και τα γράμματα που μέχρι τότε τα κατέπνιγε η παραφθαρμένη λατινικότητα των μοναχών, ένα συνοθύλευμα αιγυπτιακής θεολογίας, ελληνικής φιλοσοφίας και εβραϊκής ποίησης. Η ιταλική ευφυΐα στηρίχθηκε στη ρωμαϊκή φιλολογία για να ανανεώσει τη λογοτεχνία, την οποία υπηρέτησαν μεγάλα ονόματα, όπως ο Πετράρχης και ο Αριόστο.

Οι πόλεμοι του Καρόλου Η΄ και του Λουδοβίκου Β΄ ήταν η αιτία που αυτή η άνθιση των γραμμάτων και των τεχνών πέρασε τις Άλπεις και έφτασε στη Γαλλία, όπως παλαιότερα οι σταυροφορίες είχαν μεταφέρει τα μυθιστορήματα της Ανατολής στην Ιταλία. Ο Φραγκίσκος Α΄ δεν θα αποκτούσε ποτέ τον τίτλο του πατέρα των γραμμάτων, εάν δεν πήγαινε να διεκδικήσει το Μιλάνο από τον Κάρολο Κουΐντο, αλλά ο αιώνας που ανήκε αποκλειστικά στη Γαλλία ήταν ο 17^{ος}, ο αιώνας του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄. Κατά τη βασιλεία του όλες οι ανθρώπινες δεξιότητες, χειρονακτικές και πνευματικές, συνέβαλαν στο μεγαλείο ενός έθνους ισχυρού, με το μεγαλύτερο γόητρο μέσα στην Ευρώπη. Ο Ρενάλ δηλώνει κατάπληκτος από τα επιτεύγματα της γαλλικής ιδιοφυΐας υπό την εξουσία του πιο απόλυτου μονάρχη και αναρωτιέται πόσο υψηλότερα θα μπορούσαν να είναι, αν εμπύχωνε τους Γάλλους ένας πατριωτισμός ανάλογος των Άγγλων, που τόσα είχαν κατορθώσει παρά το ακατάλληλο του κλίματος.

Η Γαλλία του Λουδοβίκου διέθετε πολλά από τα προτερήματα που συγκέντρωνε παλαιά η Ελλάδα: φλογερά πνεύματα, μαλακό κλίμα, εμπόριο σαν της Αθήνας, δραστηριότητα σαν την Κόρινθο, στρατιώτες ισάξιους των Σπαρτιατών και κοπάδια σαν αυτά της Αρκαδίας. Εάν όμως διέθετε τους ίδιους νόμους, ασκούσε με τον ίδιο τρόπο την λογική και έχαιρε της ελευθερίας, τότε μόνο θα έφτανε στο μεγαλείο της μητέρας των τεχνών και των γραμμάτων.

Αλλά τα σύγχρονα έθνη δεν υπολείπονταν της Ελλάδας μόνο ως προς τους νόμους, αλλά και ως προς την καλλιέργεια της γλώσσας. Οι Ρωμαίοι που γνώριζαν καλά τη σημασία της, φρόντισαν να διαδώσουν τη δική τους με τη δύναμη των όπλων. Ολόκληρη η Ευρώπη μιλούσε λατινικά, όταν η εισβολή των βαρβάρων

σήμανε την αρχή του εκφυλισμού τους. Σύντομα αναπτύχθηκαν τόσες διάλεκτοι, όσες και οι ηγεμονίες. Η αναγέννηση των γραμμάτων επέβαλε την καλλιέργειά τους, η διαδικασία όμως αυτή υπήρξε εξαιρετικά αργή, διότι αυτές οι διάλεκτοι περιφρονούνταν από τους συγγραφείς που διέθεταν κάποιο ταλέντο, οι οποίοι κατέφευγαν στα λατινικά.

Πρώτοι οι Ιταλοί έδωσαν αξία στη γλώσσα τους και την ανέδειξαν μέσα από την ποίηση και τη μουσική. Η γαλλική γλώσσα, σύμφωνα πάντα με τον συγγραφέα, δεσπόζει στον πεζό λόγο και αποτελεί τη γλώσσα της λογικής και της αλήθειας. Το πνεύμα της φιλοσοφίας μιλά μέσω αυτής, το πνεύμα αυτό που στέκεται μεταξύ των βασιλιάδων και των λαών, για να τους διδάξει και να τους κατευθύνει, σε μια εποχή που η ελευθερία δεν διαθέτει εξέδρες και αμφιθέατρα, παρά μόνο βιβλία, βιβλία γαλλικά που αυξάνονται και πληθύνονται, και χρησιμεύουν σε όλους τους λαούς ως εργαλεία ιδεών. Γι' αυτό και η γαλλική εν τέλει δεσπόζει ως παγκόσμια γλώσσα. Ο συγγραφέας όμως επισημαίνει και τη σπουδαιότητα των αγγλικών και προτείνει σε όσους δεν επιθυμούν να υποδουλωθούν, την εκμάθησή της. Χάρη σε αυτή θα τολμούν να σκέπτονται, να ενεργούν και να αυτοκυβερνώνται, υποστηρίζει, διότι είναι οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν την έκφραση «η μεγαλειότητα του λαού» (*la majesté du peuple*). Τα ισπανικά από την άλλη είναι μια γλώσσα καλά οργανωμένη που δεν έχει όμως να επιδείξει τίποτε σημαντικό ούτε στην ποίηση ούτε στον πεζό λόγο. Χαρακτηρίζεται από τον συγγραφέα αστραφτερή και ηχηρή, βαριά και μετρημένη, αριστοκρατική και ευπρεπής, τα προτερήματα αυτά όμως δεν πρόκειται ποτέ να αποδώσουν όσο δεν μπαίνει ένα τέρμα στη λειτουργία της ιεράς εξέτασης και των πανεπιστημίων που αυτή ελέγχει. Τέλος η γερμανική, μητέρα όλων των ευρωπαϊκών γλωσσών, αφού διαμόρφωσε τα γαλλικά και τα αγγλικά χάρη στην ανάμειξή της με τη λατινική, άργησε πολύ να περάσει στο γραπτό λόγο γιατί δεν θεωρούνταν αρκετά εξευγενισμένη. Εν τέλει όμως, χάρη στην πρωτοτυπία κάποιων ποιητών της, άρχισε να ανταγωνίζεται και αυτή τα άλλα έθνη.

Όλα δείχνουν λοιπόν πως οι τέχνες και τα γράμματα στην Ευρώπη έφτασαν σε υψηλό επίπεδο τελειότητας και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τον συγγραφέα, διότι είναι πεπεισμένος πως μόνο μέσω αυτών ο άνθρωπος είναι δυνατόν να απολαμβάνει την ύπαρξή του. Οι αιώνες που πέρασαν μέσα στην άγνοια δεν άφησαν κανένα ανθρώπινο ίχνος, ήταν σαν να μην υπήρξαν ποτέ. Μόνο η επινοητικότητα επιτρέπει στον άνθρωπο να γίνει κυρίαρχος της ύλης και του χρόνου. Η επινοητικότητα του Ομήρου έκανε αθάνατη την ελληνική γλώσσα, και η ευγλωττία

του Κικέρωνα τον κατέστησε ανώτερο των ιερών συγγραφέων. Ακόμη και οι ποντίφικες θαμπώθηκαν από το φως και τη χάρη των τεχνών, έγιναν προστάτες τους και βοήθησαν – άθελά τους προφανώς - το ανθρώπινο πνεύμα να διαρρήξει τις αλυσίδες των προλήψεων. Η ανθρώπινη δραστηριότητα και επινοητικότητα σε συνδυασμό με τις απολαύσεις που έχει να προσφέρει ο Νέος Κόσμος έφτασαν στα πέρατα της γης. Ακόμα και η φύση έχει φτάσει στο σημείο να υπακούει στις διαταγές του ανθρώπου, σημειώνει ο συγγραφέας αναφέροντας χαρακτηριστικά το παράδειγμα της Πετρούπολης.

Κι αφού τόσα χρωστάνε οι λαοί στους ανθρώπους των τεχνών και των γραμμάτων, με πρώτο και κυριότερο την υστεροφημία τους, ζητά από όλους να μην αδιαφορούν όταν αυτοί διώκονται. Και είναι πολλοί αυτοί που τους διώκουν: μισαλλόδοξες διοικήσεις, φανατικοί ιερείς, καχύποπτοι άρχοντες, ξεροκέφαλοι όλων των τάξεων και – το πιο επικίνδυνο – τα αυστηρά καθεστώτα. Η απειλή ποικίλων ατιμωτικών ποινών και κυρίως της θανατικής ποινής αναγκάζει τον φιλόσοφο να λιγοψυχήσει και να σωπάσει και τότε διακόπτεται η διαπαιδαγώγηση του έθνους και η διάδοση των φώτων.

Δράττοντας την ευκαιρία να παρουσιάσει τον εαυτό του ως διωκόμενο άνθρωπο των γραμμάτων ο συγγραφέας δηλώνει πως αυτοί οι στοχασμοί προέρχονται από έναν άνθρωπο αποφασισμένο να μιλήσει χωρίς επιφυλάξεις, έναν άνθρωπο που ποτέ δε θα προδώσει την υπόθεση της ελευθερίας οτιδήποτε κι αν του συμβεί, οποιαδήποτε συμφορά κι αν του επιφυλάξει η αδικία και η βία. Τόσο το χειρότερο για τον διώκτη του, υποστηρίζει, διότι το όνομά του θα ατιμασθεί εις τους αιώνες, ανεξάρτητα από την ποιότητα και την αξία των πονημάτων του συγγραφέα.

14.Φιλοσοφία (Τ.10, σ.427-443)

Η φιλοσοφία έπεται των τεχνών και των γραμμάτων, διότι η λογική έρχεται με την ωριμότητα, όταν το πνεύμα έχει ήδη ασκηθεί ικανοποιώντας την φαντασία και τις αισθήσεις. Τα βήματά της είναι αργά και προοιωνίζουν την παρακμή της ισχύος. Αυτό αποδεικνύουν τα παραδείγματα της Ελλάδας και της Ρώμης, όπου η φιλοσοφία αναπτύχθηκε τις παραμονές της καταστροφής.

Ο Ρενάλ θεωρεί υποχρέωσή του να μνημονεύσει όλα τα ονόματα των αρχαίων φιλοσόφων, κάνοντας σύντομη αναφορά στο έργο τους. Ξεκινά από τον Θαλή, τον Αναξίμανδρο, τον Αναξίμενη και τον Αναξαγόρα, συνεχίζει με τον Σωκράτη που

έστρεψε τη φιλοσοφία στη μελέτη της σωφροσύνης και της αρετής, τον Πλάτωνα που έπνιξε τη φιλοσοφία στη θεολογία, τον Αριστοτέλη που μίλησε για τον άνθρωπο και το ζωικό βασίλειο και του οποίου η φυσική ιστορία κέρδισε την αιωνιότητα, παρότι δεν εκτιμήθηκε όσο άξιζε από τους σύγχρονούς του. Δεν παραλείπει τον Επίκουρο και το Δημόκριτο και τη διάσπαση των ελλήνων φιλοσόφων σε σχολές που έστρεψαν τη φιλοσοφία στην ηθική, μέχρι την υποδούλωση της Ελλάδας στη Μακεδονία και κατόπιν στους Ρωμαίους. Οι τελευταίοι, που παρέλαβαν τα πάντα από τους Έλληνες, δεν έκαναν καμιά αξιόλογη συνεισφορά στη φιλοσοφία, οι οποία ούτως ή άλλως κατά την αρχαιότητα, σύμφωνα με την άποψη του Ρενάλ, ασχολήθηκε υπέρ το δέον με την ηθική. Τα επιτεύγματα των νεότερων αξιολογούνται υψηλότερα από τον συγγραφέα, διότι ακολούθησαν το δρόμο που τους υπέδειξε η φυσική.

Μεταξύ των αρχαίων και των νεότερων όμως μεσολάβησε ένα διάστημα περίπου χιλίων ετών, όπου η φιλοσοφία μαζί με τις επιστήμες, τις τέχνες και τα γράμματα, αποκοιμήθηκαν μέσα στη σκόνη των μοναστηριών. Ο κόσμος ήταν είτε χριστιανός είτε μωαμεθανός και η άγνοια θριάμβευε υπό την αιγίδα του σταυρού ή της ημισελήνου. Η φιλοσοφία επέστρεψε στην παιδική ηλικία ασχολούμενη με τον Θεό και την ψυχή, τα μόνα ζητήματα που όφειλε να αγνοεί. Μόνο οι Άραβες κατακτητές διέσωσαν τον Αριστοτέλη μέσα από τα ερείπια της αρχαίας Ελλάδας, οι Άραβες, που αν και καταστροφείς αυτοκρατοριών, είχαν δημιουργήσει κάποιες επιστήμες: την αριθμητική, την αστρονομία, τη γεωμετρία, και κυρίως την ιατρική και την αστρολογία χάρη στις οποίες έγιναν διάσημοι. Στα χέρια των μοναχών αυτός ο Αριστοτέλης, ο μεταφρασμένος από τα ελληνικά στα αραβικά και από εκεί στα λατινικά, υπέφερε τα πάνδεινα σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης της παγανιστικής φιλοσοφίας με τους Εβραϊκούς κώδικες του Μωυσή και του Ιησού. Αυτό το «γοτθικό» κατασκεύασμα των μοναχών, αυτή η σύγχυση συστημάτων, ιδεών και γλωσσών διέκοψε για πολύ καιρό την πορεία των επιστημών, μέχρις ότου η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου άλλαξε τη φυσιογνωμία του παλαιού.

Μέσα από το σκότος γεννήθηκε το φως, όταν ένας μοναχός που ασχολούνταν με τη χημεία, ανακάλυψε το μπαρούτι που επρόκειτο να υποτάξει την Αμερική στην Ευρώπη και άνοιξε το δρόμο στην αληθινή επιστήμη μέσω της πειραματικής φυσικής. Κι όταν ο Βοκκάκιος έφερε στο φως τις ακολουσίες του κλήρου, ο Γαλιλαίος ήταν σε θέση να μαντέψει το σχήμα της γης. Το οικοδόμημα των προλήψεων άρχισε να τρίζει, παρά την ισχυρή του αντίδραση, και όλοι συνειδητοποίησαν τις αδυναμίες και τις αναλήθειες των λαϊκών αντιλήψεων, πάνω στις οποίες βασιζόταν το κοινωνικό

οικοδόμημα. Το επόμενο βήμα ήταν η γνώση των νόμων της φύσης και της αιτίας των φαινομένων. Ως πρωταγωνιστές της πορείας αυτής ο Ρενάλ αναφέρει συγκεκριμένα τον Κοπέρνικο, τον Γαλιλαίο, τον Γκασσέντι, τον Καρτέσιο, τον Τοριτσέλλι, τον Πασκάλ, τον Bayle, τον Βάκωνα, τον Νεύτωνα, τον Leibnitz, τον Hobbes και εν τέλει τον Locke. Ειδικά το έργο του Καρτέσιου, η μεθοδολογική αμφιβολία, αποτελεί για τον Ρενάλ το μεγαλύτερο εργαλείο της επιστήμης και τη σημαντικότερη υπηρεσία στην εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος.

Οι φιλόσοφοι όμως δεν τα ανακάλυψαν όλα από μόνοι τους. Είναι η πορεία των γεγονότων που δημιούργησαν τις τάσεις στις πράξεις και τις σκέψεις των ανθρώπων, ένας συνδυασμός φυσικών και ηθικών αιτιών, η παράλληλη πρόοδος της πολιτικής, των σπουδών και των επιστημών, η εμπλοκή των περιστάσεων που ήταν αδύνατον να προβλεφθούν. Διότι στα έθνη, όπως και στα άτομα, σώμα και ψυχή αντενεργούν το ένα στο άλλο. Ο λαός τραβά τους φιλοσόφους και οι φιλόσοφοι οδηγούν το λαό. Ο Γαλιλαίος είπε πως η γη πρέπει να είναι στρογγυλή, ο Drake όμως το απέδειξε κάνοντας το γύρο του κόσμου. Η εκκλησία αυτοπροσδιοριζόταν ως παγκόσμια και ο πάπας ως κυρίαρχος της γης, αλλά οι Ευρωπαίοι που ταξίδευαν και εμπορεύονταν παντού έμαθαν στην Ευρώπη πως τα δύο τρίτα των κατοίκων της γης αγνοούσαν το καθολικό δόγμα και την ύπαρξη του πάπα. Έμαθαν επίσης πως ένα πολύ μεγάλο μέρος των κατοίκων της γης ήταν ειδωλολάτρες ή άθεοι και ζούσαν υπό παντελή έλλειψη επιστήμης και περιέργειας. Έτσι κατόρθωσε η φιλοσοφία να επεκτείνει την αυτοκρατορία των ανθρώπινων γνώσεων και να αποκαλύψει τις αναλήθειες των προλήψεων και τις αλήθειες της φύσης.

Το έργο της φιλοσοφίας βρήκε στήριγμα στο θεσμό των ακαδημιών. Την αρχή έκανε η Ιταλία με μια ακαδημία φυσικής. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση δύο εξαιρετικά σημαντικών ακαδημιών, όπου όλοι οι σοφοί της Ευρώπης καταθέτουν τα φώτα τους. Από εκεί ξεπήδησαν πληθώρα φαινομένων, πειραμάτων και ανακαλύψεων, όπως, μεταξύ άλλων ο ηλεκτρισμός, τα αίτια του βόρειου σέλας, η μετατροπή του θαλάσσιου ύδατος σε πόσιμο, μέσα βελτίωσης της αγροκαλλιέργειας. Όμως τα πολυάριθμα αυτά επιτεύγματα των επιστημών και της φιλοσοφίας απαιτούσαν έναν τρόπο για να περάσουν στην αιωνιότητα. Τότε ήταν που εμφανίστηκε ένα μεγάλο έργο, ένα βιβλίο που περιείχε όλα τα σφάλματα και τις αλήθειες που παρήγαγε το ανθρώπινο πνεύμα, και όλα τα προϊόντα και τις κατασκευές της ανθρώπινης ευφυΐας. Ο Ρενάλ αναφερόμενος στην Εγκυκλοπαίδεια χωρίς να την κατονομάζει ρητά, χαρακτηρίζει το

έργο αυτό «αποθήκη» που θα αποτελεί εις τους αιώνες το έμβλημα του αιώνα της φιλοσοφίας.

Για τον συγγραφέα, η προσφορά της φιλοσοφίας είναι τέτοια, που οφείλει να πάρει τη θέση της θεότητας πάνω στη γη. Γιατί αυτή είναι που φωτίζει, βοηθά και ανακουφίζει τους ανθρώπους. Τους προσφέρει τα πάντα χωρίς να απαιτεί κανενός είδους λατρεία. Το μόνο που ζητά από αυτούς είναι μια δίκαιη, χρήσιμη και μετρημένη εφαρμογή των ικανοτήτων τους. Προσφέρει τα φώτα της προς όφελος του ανθρώπου κάνοντάς τον καλύτερο, γι' αυτό και πιο ευτυχισμένο. Μισεί μόνο την τυραννία και την απάτη, διότι καταπατούν τους ανθρώπους. Δεν φιλοδοξεί να βασιλεύσει αλλά απαιτεί από αυτούς που βασιλεύουν να μην επιδιώκουν παρά τη δημόσια ευδαιμονία. Οι κακοί και οι τυφλοί την συκοφαντούν, όμως το φως κερδίζει συνεχώς έδαφος δημιουργώντας μια νέα αυτοκρατορία, αυτή των γραμμάτων, που προετοιμάζει το δρόμο για την έλευση της Ευρωπαϊκής δημοκρατίας (république Européenne).

Ήδη η τυπογραφία έχει κάνει μεγάλες προόδους. Όσοι επιδιώκουν να τη σταματήσουν στοχεύουν στην οπισθοδρόμηση του έθνους προς όφελος της εξουσίας των κυβερνώντων. Διότι τα βιβλία είναι που φωτίζουν τα πλήθη και επιμορφώνουν όλες τις κοινωνικές τάξεις. Η συναναστροφή με τα φώτα (commerce des lumières) είναι πλέον απαραίτητη σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, διότι τίποτε πλέον δεν μπορεί να καλλιεργηθεί χωρίς μελέτη, χωρίς τις γνώσεις που μεταδίδονται με την ανάγνωση. Οι ίδιοι οι ηγεμόνες ανακάλυψαν τα δικαιώματά τους και έβαλαν φρένο στον σφετερισμό της εξουσίας από τον κλήρο χάρη στα φώτα, που αποκάλυψαν στους λαούς τις αυθαιρεσίες της πνευματικής εξουσίας.

Θα ήταν μεγάλο σφάλμα του ανθρώπινου πνεύματος, με την ισχύ που πλέον διαθέτει, εάν επέτρεπε την ενδυνάμωση της εξουσίας των μοναρχών, εάν μετά από τόσους αγώνες ενάντια στις πνευματικές αλυσίδες επέτρεπε στο δεσποτισμό να βρει καταφύγιο. Τη δύναμη που επέδειξε η θρησκεία για να αναγκάσει τις συνειδήσεις να αποδεχτούν την τυραννία της σκέψης, την ίδια δύναμη πρέπει να επιδείξει ο πολίτης, ο φίλος του λαού, για να διαφυλάξει τα έθνη από την τυραννία κάθε εξουσίας που συνωμοτεί ενάντια στην ελευθερία του ανθρώπινου γένους. Η προστασία της ελευθερίας των εθνών, υποστηρίζει ο Ρενάλ, απαιτεί νόμους. Αλλά ο ακρογωνιαίος λίθος των νόμων είναι τα ήθη.

15. Ηθική (Τ.10, σ.443-469)

Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο άνθρωπος δε γεννιέται ενάρτετος, αν και με το σπόρο της αρετής μέσα του. Ο ανώτερος αυτός στόχος επιτυγχάνεται όταν ο άνθρωπος μελετήσει τον εαυτό του, όταν επισημάνει τα καθήκοντά του και επιβάλει στον εαυτό του να τα εκπληρώνει. Η επιστήμη αυτή που οδηγεί τον άνθρωπο στην τελειοποίησή του ονομάζεται ηθική. Η ηθική επιβάλλει τους κανόνες στις ανθρώπινες πράξεις και μπορεί να χαρακτηριστεί ως η τέχνη της αρετής.

Η προσδοκία της τελειοποίησης του ανθρώπινου είδους ενέπνευσε πολλά συγγράμματα, τα οποία ως προϊόντα του μοναχισμού χαρακτηρίζονται από το συγγραφέα άχρηστα και μάλιστα κακοήθη. Το μεγαλύτερο ελάττωμά τους ήταν πως δεν αντιλαμβάνονταν πως η θρησκεία προσεγγίζει τον άνθρωπο σε σχέση με τη θεότητα και όχι σε σχέση με τους συνανθρώπους του. Εάν υπάρχει μια οικουμενική ηθική, αυτή δεν μπορεί να βασίζεται σε ασταθείς παράγοντες, όπως οι θρησκευτικές αντιλήψεις, που ποικίλουν ανάλογα με τη χώρα και την εποχή. Κάθε λαός, υποστηρίζει, έφτιαξε τους θεούς της αρεσκείας του, θεοποιώντας τα πάθη του και τις απόψεις του. Ωστόσο, παρά την ποικιλία σε θρησκείες και λατρείες, όλοι οι λαοί διαισθάνθηκαν την ανάγκη του δικαίου. Όλα τα έθνη αναγνώρισαν ως αρετές την καλοσύνη, τη συμπόνια, τη φιλία, την πίστη, την ειλικρίνεια, την ευγνωμοσύνη, την αγάπη της πατρίδας, την πατρική στοργή, το σεβασμό προς τους γονείς, και εν γένει όλα τα αισθήματα που συνδέουν στενά τους ανθρώπους. Αυτή η ομοφωνία σίγουρα δε βασίζεται σε απόψεις φευγαλέες και αντιφατικές. Κι αν ο κλήρος εισηγούνταν το αντίθετο είναι γιατί επιδίωκε να κυριαρχήσει επιβάλλοντας τους κανόνες στις πράξεις των ανθρώπων. Με την επικράτηση μιας εντελώς βάρβαρης ηθικής, που χαρακτηρίζει κακούργημα οποιαδήποτε απόλαυση κάνει υποφερτή τη ζωή, μιας ηθικής ιδιοτελούς που αποδέχεται τότε ως αρετή και τότε ως εγκληματική οποιαδήποτε πράξη αποβαίνει προς όφελος του ιερατείου, απέκτησε μια εξουσία απόλυτη. Η προσπάθειά του όμως να διατηρήσει αυτή την ηθική, που αρχικά είχε διαδοθεί μέσω της πειθούς, με βίαια μέσα, ξεσκέπασε τις αληθινές του φιλοδοξίες. Άλλωστε, πρώτος ο Σωκράτης είχε κατορθώσει να απεγκλωβίσει τη ηθική από τη θρησκεία, εισηγούμενος την άποψη πως οι πράξεις των ανθρώπων δεν είναι ενάρτετες επειδή αρέσουν στους θεούς, αλλά αρέσουν στους θεούς ακριβώς επειδή είναι ενάρτετες.

Ο συγγραφέας, που έχει ήδη χαρακτηρίσει την ηθική ως επιστήμη της αρετής, υποστηρίζει πως αντικείμενό της είναι η διατήρηση και η ευδαιμονία του ανθρώπινου

είδους και οι κανόνες της οφείλουν να υπηρετούν το διττό αυτό στόχο. Οι αρχές τους πρέπει να αναζητηθούν μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο και πιο συγκεκριμένα σε ό,τι κοινό έχει κάθε άνθρωπος με τους ανθρώπους που τον περιβάλλουν: τις κοινές ανάγκες, τις κοινές απολαύσεις, τις κοινές ανησυχίες, την κοινή δύναμη, τις κοινές αδυναμίες. Οι νόμοι επομένως πηγάζουν από τα κοινά χαρακτηριστικά των ανθρώπων.

Μία είναι η βασική ανθρώπινη αρετή, η δικαιοσύνη και ένα μόνον το καθήκον του ανθρώπου, να επιτύχει την ευδαιμονία. Ενάρετος είναι όποιος έχει κατανοήσει πλήρως τις έννοιες της αρετής και της ευδαιμονίας και τις εφαρμόζει στο βίο του με τον πιο σχολαστικό τρόπο. Όσοι συγγραφείς και στοχαστές δοκίμασαν να βασίσουν την ηθική πάνω σε ποικίλα ανθρώπινα συναισθήματα, απέτυχαν, διότι το ίδιο συναίσθημα σε άλλες περιπτώσεις είναι ωφέλιμο κι σε άλλες δυσμενές για το δημόσιο συμφέρον. Πώς είναι δυνατόν, λόγου χάρη, να τιμωρήσουμε τον υπαίτιο μιας εγκληματικής πράξης, όταν μας καθοδηγεί το συναίσθημα της συμπόνιας, αναφέρει ο συγγραφέας, μεταξύ άλλων παραδειγμάτων. Όλες οι αρετές έχουν ένα όριο πέρα από το οποίο εκφυλίζονται σε ελαττώματα. Το όριο αυτό των ποικίλων αρετών καθορίζεται από τη δικαιοσύνη, η οποία αποτελεί την πεμπτουσία της αρετής και ταυτίζεται με το κοινό συμφέρον των μελών μιας κοινωνίας. Κάθε μέλος της κοινωνίας δεν υφίσταται από μόνο του, γιατί στηρίζει την ύπαρξή του στα υπόλοιπα μέλη που το περιβάλλουν, στο πολιτικό σώμα το οποίο ανήκει. Γι' αυτό και τα κακά της κοινωνίας είναι και δικά του, με τον ίδιο τρόπο που η ευημερία του εξαρτάται από την κοινωνική ευημερία. Καθήκον του λοιπόν είναι να ενεργεί προ όφελός της, ενεργώντας ταυτόχρονα και για το δικό του καλό. Στην αντίθετη περίπτωση τα μέλη της μετατρέπονται πότε σε δήμιους και πότε σε θύματα και το κράτος καταλύεται από τον διαρκή πόλεμο που μαίνεται μεταξύ των μελών της κοινωνίας.

Σταθερή και αναμφισβήτητη αρχή της ηθικής είναι επομένως η δικαιοσύνη, η οποία ταυτίζεται με το δημόσιο συμφέρον και αποτελεί καθήκον του ενάρετου ανθρώπου. Ωστόσο η εφαρμογή της είναι δυνατόν να ποικίλει ανάλογα με το κλίμα και τους τοπικούς παράγοντες. Ο συγγραφέας παραθέτει μια σειρά από παραδείγματα - σήμερα θα τα χαρακτηρίζαμε εθνογραφικά - που αποδεικνύουν πως το δίκαιο και το άδικο ορίζεται με βάση τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας και πως ό,τι θεωρείται δίκαιο, και επομένως ωφέλιμο, για έναν λαό, δεν είναι απαραίτητα δίκαιο και ωφέλιμο για τους υπόλοιπους. Για τους ινδιάνους Ιρόκο και Χιούρον, αναφέρει χαρακτηριστικά, είναι ένδειξη υϊκής στοργής να σκοτώνουν τον πατέρα τους

προκειμένου να μην βρει το θάνατο στα χέρια του εχθρού. Επομένως, αν και η ηθική είναι οικουμενική και βασίζεται στην ανθρώπινη φύση, η εφαρμογή της διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, χωρίς όμως να χάνει την ουσία της, που είναι παντού και πάντοτε η ευημερία του πολιτικού σώματος.

Με δεδομένα όλα τα παραπάνω, ο συγγραφέας βρίσκεται πλέον αντιμέτωπος με τα ευρωπαϊκά ήθη, που οφείλει να τα χαρακτηρίσει με βάση τις αρχές που υιοθέτησε. Από την εποχή της επέλασης των βαρβάρων όλα τα καθεστώτα της Ευρώπης βασίζονται στο συμφέρον ενός και μόνο ανθρώπου ή μιας μικρής προνομιούχου ομάδας προς βλάβη του συνόλου της κοινωνίας, θυμίζει για μια ακόμη φορά. Στηρίχθηκαν στη βία και στην κατάκτηση και στόχευαν στη υποδούλωση των λαών. Ακολούθησε η «βλάσφημη συμμαχία ανάμεσα στην αγία τράπεζα και στο θρόνο», που ενίσχυσε την τυραννία επιβάλλοντας την παθητικότητα και τον φόβο των δαιμόνων. Ακολούθησε η επιδημία των ιερών πολέμων, όπου τα πάθη και ο φανατισμός κορυφώθηκαν ανάμεσα στους τάφους του Ιησού και του Μωάμεθ. Τι ήθος να περιμένει κανείς υπό τέτοιες συνθήκες;

Δύο αιώνες αργότερα ο αποδεκατισμένος από τις σταυροφορίες πληθυσμός της Ευρώπης ανακάλυψε την Αμερική. Το γεγονός αυτό έφερε καινούρια προϊόντα και μαζί με αυτά νέες φαυλότητες στην Ευρώπη. Τα ήθη δεν βελτιώθηκαν καθόλου, αφού το θρησκευτικό φανατισμό αντικατέστησε η απληστία. Όσο περισσότερα εδάφη κατακτούσε ένα έθνος στο Νέο Κόσμο, τόσο μεγάλωνε η ανοησία, η αγριότητα και η άγνοιά του. Κατάντησαν φτωχά παρόλο το χρυσάφι, διεφθαρμένα παρά τους ναούς και τους ιερείς τους, δεισιδαίμονα παρά το εμπόριο και τα φώτα, που τους δίνονταν η δυνατότητα να εκμεταλλευτούν. Η αγάπη για τα πλούτη, είτε αποκτήθηκαν από κατακτητικούς πολέμους είτε από εμπορικές δραστηριότητες, διέφθειρε όλα τα έθνη και η φιλοκέρδεια κατέλαβε το πνεύμα των λαών, που αναζητούσαν πλέον την ηδονή και την επίδειξη. Όλοι δούλευαν χάριν του κέρδους και όχι από κοινωνικό καθήκον επιλέγοντας τις πιο επικερδείς και όχι τις πιο έντιμες δραστηριότητες.

Σε όλες αυτές τις φαυλότητες ήρθε να προστεθεί το ασυγκράτητο ήθος των γυναικών που διαμορφώθηκε από τις παράνομες συναναστροφές των δύο φύλων. Η πράξη αυτή μπορεί να αποβεί μοιραία για την ηθική των γυναικών, ισχυρίζεται ο Ρενάλ, εξαιτίας της σημασίας την οποία οι ίδιοι οι άνθρωποι της αποδίδουν. Κι όταν μια γυναίκα χάσει την αιδώ και τη σεμνότητά της, όταν χάσει την εκτίμηση της κοινωνίας και μαζί την αυτοεκτίμησή της, τότε αισθάνεται πλήρως ελεύθερη να επιδοθεί στην ικανοποίηση των παθών της καταπατώντας οτιδήποτε στέκεται εμπόδιο

στους στόχους της. Ότι ο άνδρας τολμά με τη βία, η γυναίκα το κατακτά με την πανουργία και τις ίντριγκες. Και η διεφθαρμένη γυναίκα προάγει τη διαφθορά. Ξεκινά με την κοκεταρία, συνεχίζει με την ερωτοτροπία και καταλήγει να έχει περισσότερους εραστές από τις γνώσεις της.

Με τέτοια ήθη, η συζυγική αγάπη περιφρονείται, και το αίσθημα της μητρικής στοργής σβήνει. Γιατί η γυναίκα που επιτρέπει να την πλησιάζουν κι άλλοι άνδρες εκτός από το σύζυγό της, δεν αγαπά την οικογένειά της. Οι δεσμοί αίματος διαλύονται και οι γεννήσεις είναι αβέβαιες, διότι ο πατέρας δεν είναι σίγουρος για το γιο του, ούτε ο γιος σίγουρος για τον πατέρα του. Κι όταν η ιερότητα του γάμου καταλυθεί, τότε δεν υπάρχει πλέον άσυλο για την αρετή. Δεν είναι η πορνεία υπεύθυνη για την αύξηση της μοιχείας, αντίθετα η ασυγκράτητη ερωτοτροπία (*galanterie*) είναι αυτή που διαδίδει την πορνεία.

Αυτή η ερωτοτροπία, αυτά τα ελευθέρια ήθη (*libertinage*), χαρακτηρίζουν, μαζί με την απληστία και τη φιλοκέρδεια τα ήθη της νεότερης Ευρώπης. Ο εξευτελισμός και η υποβάθμιση των ευρωπαϊκών ηθών έχουν για τον Ρενάλ μία και μοναδική αιτία: την κακή διακυβέρνηση. Κακή διακυβέρνηση είναι αυτή που οργανώνεται γύρω από το συμφέρον του ενός ή μιας ομάδας προνομιούχων εις βάρος του δημόσιου συμφέροντος. Χρειάζεται βέβαια ήθος για να εφαρμοσθούν οι σωστοί νόμοι, το ήθος όμως διαμορφώνεται από τους δίκαιους νόμους. Με λίγα λόγια, η ηθική θα κυριαρχήσει στα έθνη της Ευρώπης μόνο όταν αποκτήσουν σωστή διακυβέρνηση. Ο Ρενάλ επαναλαμβάνει αυτή τη βασική θέση για ακόμη μια φορά, πριν αποπειραθεί να απαριθμήσει τα υπέρ και τα κατά της ανακάλυψης των δύο Ινδιών.

16.Οι συνέπειες των ευρωπαϊκών ανακαλύψεων (Τ.10, σ.469-480)

Στα θετικά αποτελέσματα αυτού του σημαντικού γεγονότος ο συγγραφέας συγκαταλέγει την τελειοποίηση ορισμένων γνώσεων, μεταξύ των οποίων η ναυπηγική, η ναυσιπλοΐα, η γεωγραφία, η αστρονομία, η ιατρική και η φυσική ιστορία. Η βελτίωση αυτών των επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων ήταν και το μοναδικό αγαθό που δεν έκρυβε αρνητικές πλευρές.

Οι ανακαλύψεις δημιούργησαν αυτοκρατορίες με αχανείς εκτάσεις. Το κόστος όμως που πλήρωσαν για να αξιοποιήσουν, να διοικήσουν και να υπερασπίσουν αυτά τα απομακρυσμένα εδάφη ήταν τεράστιο. Κι όταν οι αποικίες αυτές αποκτήσουν την απαραίτητη καλλιέργεια, τα φώτα και ικανό πληθυσμό τίποτε δεν θα τις εμποδίσει να

αποσπαστούν από μια πατρίδα που βάσισε το μεγαλείο της στις δικές τους πηγές ευημερίας.

Η Ευρώπη οφείλει στο Νέο Κόσμο κάποιες ανέσεις και κάποιες απολαύσεις. Πρόκειται όμως για μάταια αγαθά, φευγαλέα πλεονεκτήματα που αποκτήθηκαν με τρόπο βάνουσο, διαμοιράστηκαν άνισα και απαίτησαν μεγάλο φόρο αίματος.

Τα ταξίδια ενέπνευσαν την κοινωνική και θρησκευτική ανοχή, καλλιέργησαν το αίσθημα της συναδέλφωσης και έθεσαν της αρχές μιας οικουμενικής ηθικής βασισμένης στα κοινά χαρακτηριστικά των ανθρώπων. Την ίδια όμως στιγμή κατέλαβε τους ανθρώπους η μανία του πλουτισμού και το πάθος της κερδοφορίας, με αποτέλεσμα την ηθική παρακμή.

Ο Νέος Κόσμος προσέφερε αφθονία μετάλλων. Ολόκληρος ο πλανήτης τέθηκε σε κίνηση εξαιτίας τους. Όμως όλο αυτό το χρυσάφι που συγκεντρώθηκε δεν έφερε την ευτυχία στους ανθρώπους, που συνέχιζαν να ζουν μέσα στην άγνοια, τη δεισιδαιμονία και την οκνηρία παραμελώντας τη γεωργία και τη βιοτεχνία.

Ο Ρενάλ παραθέτει όμως και άλλες αρνητικές συνέπειες, που δεν διαθέτουν καμιά θετική πλευρά ως αντίβαρο.

Μια από τις μεγαλύτερες συμφορές που επέφεραν οι ανακαλύψεις είναι ο αποδεκατισμός του πληθυσμού των κατακτημένων χωρών και ο παράλληλος αποδεκατισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων που απεστάλησαν για να τις κατακτήσουν. Μετά τα εγχειρήματα του Κολόμβου και του Ντε Γκάμα, ο πυρετός των ανακαλύψεων οδήγησε τους Ευρωπαίους στην ερήμωση ολόκληρων χωρών, στην απογύμνωση, την υποδούλωση και την σφαγή ολόκληρων λαών.

Η ζωή των ναυτικών, ο αριθμός των οποίων εκτινάχθηκε μετά τις ανακαλύψεις, δεν ευνοεί την αύξηση του πληθυσμού, διότι δεν τους επιτρέπει να παντρευτούν και να κάνουν οικογένεια. Παράλληλα οι συχνές αποστολές στις μακρινές αυτές χώρες δημιούργησε ένα νέο είδος νομάδων, που οργώνουν τον κόσμο διακόπτοντας τους δεσμούς με την πατρίδα τους, τους γονείς και τους συγγενείς τους, τους συμπολίτες τους, για να αποκτήσουν πλούτη με τίμημα την αρετή και την υγεία τους.

Αυτή η δίψα για το χρυσάφι και τα πλούτη γέννησε το πιο αποτρόπαιο είδος εμπορίου, το εμπόριο των σκλάβων. Πρόκειται για έγκλημα ενάντια στη φύση, υποστηρίζει ο συγγραφέας. Είναι προτιμότερο οι νέες χώρες να μείνουν ακαλλιέργητες παρά ο άνθρωπος – αυτός που αγοράζει, αυτός που πουλά και αυτός που αγοράζεται – να εκπέσει στην κατηγορία του κτήνους.

Η διακυβέρνηση τόσο αχανών, τόσο απομακρυσμένων και ποικίλων εδαφών προκάλεσε μεγάλη σύγχυση στα καθεστώτα. Οι απαιτήσεις πολλαπλασιάστηκαν και οι ηγεμόνες όφειλαν να διαθέτουν υψηλή ευφυΐα και μεγάλο πλούτο γνώσεων για να ανταποκριθούν στον τίτλο τους, πλεονεκτήματα που σπάνιζαν στους βασιλείς. Τις περισσότερες φορές αποδείχτηκαν ανεπαρκείς στην προσπάθειά τους να διαμοιράσουν την προσοχή τους ανάμεσα στους πολίτες που ζούσαν κοντά στο θρόνο και τους υπηκόους που ζούσαν διασκορπισμένοι στα πέρατα του κόσμου. Οι ατέρμονοι πόλεμοι που προκλήθηκαν εξουθένωσαν και αιματοκύλησαν ολόκληρο τον πλανήτη.

Άξιζε τον κόπο; είναι το ερώτημα που επαναλαμβάνει ο συγγραφέας, πριν απευθυνθεί στους λαούς που ευελπιστεί να αποτελέσουν τους επικείμενους αναγνώστες του. Υποστηρίζει πως τους εξέθεσε αναλυτικά τα συμφέροντά τους. Τους ανάγκασε να συνειδητοποιήσουν πως η απληστία και η αλαζονική φιλοδοξία τους απομακρύνει από το στόχο της κοινής ευδαιμονίας, που επιτυγχάνεται μέσω της ειρήνης και του εμπορίου. Μίλησε προς όφελος όλων των ανθρώπων, χωρίς διακρίσεις, θεωρώντας τους ίσους και υποκείμενους στις ίδιες ανάγκες και στα ίδια βάσανα. Κατήγγειλε τα λάθη και τα εγκλήματα των αρχόντων τους και τους θεώρησε υπαίτιους της κακοτυχίας των λαών τους. Μίλησε χωρίς φόβο και χωρίς επιφυλάξεις για τα καθήκοντα των ηγεμόνων και τα δικαιώματα των λαών, για τα ολέθρια αποτελέσματα της απάνθρωπης εξουσίας που τους καταδυναστεύει, και σκιαγράφησε με τα μελανότερα χρώματα τη δυστυχία τους.

Σε καμία περίπτωση δεν πρόδωσε τον υψηλό σκοπό του, φοβάται όμως πως το ταλέντο του ως συγγραφέα δεν είναι ισάξιο του ζήλου του, διότι πολλές φορές αισθάνθηκε το θέμα του να τον ξεπερνά. Εύχεται να υπάρξουν συγγραφείς πιο ικανοί, που με το τάλαντό τους θα υπηρετήσουν καλύτερα το έργο που αυτός ξεκίνησε, ένα έργο που στοχεύει στην συναδέλφωση και την ευδαιμονία όλων των εξευγενισμένων λαών (*nations policées*), ώστε να μην παραδειγματίζουν αρνητικά, με εικόνες φαυλότητας και καταπίεσης, τα άγρια έθνη (*nations sauvages*). Ο συγγραφέας πιστεύει ακράδαντα σε ένα καλύτερο μέλλον για την ανθρωπότητα, παραδέχεται όμως πως ο δρόμος είναι μακρύς.

Διαπιστώσεις

Το πρώτο που διαπιστώνει κανείς, μετά την προσεκτική ανάγνωση του τελευταίου τόμου της *Ιστορίας των δύο Ινδιών*, είναι πως ο συγγραφέας επιλέγει να ασχοληθεί ελάχιστα με την αποικιοκρατία και τις αποικίες σε ένα βιβλίο – κεφάλαιο, που προορίζεται να κλείσει μια πολύτομη ιστορία της ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας. Έχει δηλώσει εξ αρχής πως στον τόμο αυτό θα ασχοληθεί με τον αντίκτυπο της ανακάλυψης του κόσμου και της συνακόλουθης ευρωπαϊκής εξάπλωσης στους θεσμούς και τις δραστηριότητες των ευρωπαίων, με απώτερο σκοπό να απαντήσει στο ερώτημα, εάν οι ευρωπαίοι αλλά και οι άνθρωποι γενικότερα μετά από αυτήν την οικουμενική περιπέτεια προχώρησαν ένα βήμα πιο κοντά στην ευδαιμονία. Η απάντηση στο τελευταίο αυτό ερώτημα, τουλάχιστον με βάση την τελική ενότητα των συμπερασμάτων (τ.10 σ.469-480), είναι αρνητική, αλλά δεν αντιλαμβάνεται κανείς εκ πρώτης όψεως με ποιον τρόπο οι προηγούμενες μακροσκελείς ενότητες που ασχολούνται – επαναλαμβάνουμε – με τη θρησκεία, τη διακυβέρνηση, την εξωτερική πολιτική, τον πόλεμο, τη ναυτιλία, το εμπόριο, τη γεωργία, τη βιοτεχνία, τον πληθυσμό, την πίστωση, τα γράμματα και τις καλές τέχνες, τη φιλοσοφία και, τέλος, την ηθική, συνεισφέρουν στην απάντηση του ανωτέρω ερωτήματος.

Αντίθετα αυτό που είναι εμφανές από την πρώτη ματιά είναι πως η τελευταία αυτή ενότητα αποτελεί καταρχήν μια καταγγελία της επίσημης χριστιανικής θρησκείας και ταυτόχρονα μια καταγγελία της κακής διακυβέρνησης, διάβαζε μοναρχικού δεσποτισμού, που και οι δύο δεν εργάζονται για την ευδαιμονία των κοινωνιών που υποτίθεται ότι υπηρετούν, αλλά για την εδραίωση και εξασφάλιση των συμφερόντων συγκεκριμένων και μάλιστα ολιγάριθμων κοινωνικών ομάδων, στην προκειμένη περίπτωση του κλήρου, του ηγεμόνα και της αριστοκρατίας, οι οποίες, όπως καταδεικνύει η μελέτη της ιστορίας, συχνά υπήρξαν σύμμαχοι αλλά και αντίπαλοι στον αγώνα για τη διατήρηση και επέκταση των προνομίων τους.

Εάν, με δεδομένη την πρόθεση αυτή του συγγραφέα, επιστρέψουμε στις ενότητες του τελευταίου βιβλίου, διαπιστώνουμε πως η ανακάλυψη του κόσμου και η ίδρυση αποικιών ως μοχλός συνολικής κοινωνικής προόδου και προσέγγισης του κατεξοχήν στόχου του ανθρώπινου είδους, της ευδαιμονίας, αναφέρεται ρητά σε δύο σημαντικά αποσπάσματα. Το πρώτο ανήκει στην πρώτη ενότητα του τελευταίου

βιβλίου που αφορά τη θρησκεία.⁵⁰ Σ' αυτό ο συγγραφέας ισχυρίζεται πως η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, η συνάντηση με ποικίλους λαούς και λατρείες, άνοιξε τα μάτια των Ευρωπαίων και ανέδειξε μια πρωτεύουσα αξία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τη θρησκευτική ανοχή. Η εμπέδωση αυτής της αξίας οδηγεί στην αποκαθίλωση της θρησκείας μέσω της αποδυνάμωσης του χριστιανισμού, ο οποίος για αιώνες καλλιέργησε το θρησκευτικό φανατισμό με απώτερο στόχο την εξάπλωση των προνομίων του κλήρου ανά την οικουμένη. Το δεύτερο απόσπασμα όπου η αποικιοκρατία αναφέρεται ρητά, ανήκει στη ενότητα της γεωργίας.⁵¹ Οι νεοϊδρυθείσες ευρωπαϊκές εγκαταστάσεις επέφεραν την ισορροπία στην οικονομική δραστηριότητα της Ευρώπης, καθώς συνειδητοποίησαν την αξία της γεωργίας. Η εντατική καλλιέργεια της γης αποτέλεσε και τη βάση για το υπερατλαντικό εμπόριο, μέσω του οποίου οι εργαζόμενες, μη προνομιούχες τάξεις, βελτίωσαν την οικονομική τους κατάσταση και απέκτησαν ένα ρόλο εξαιρετικά ενεργό στη διαμόρφωση μιας κοινωνίας της ανταλλαγής, της κατανάλωσης, της αφθονίας. Την κοινωνία αυτή των φιλόπρονων καλλιεργητών, εμπόρων, βιοτεχνών και ναυτικών, που έχει, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα, όλα τα εχέγγυα για να κατακτήσει την ευδαιμονία, αντιπαλεύουν τα ανά την Ευρώπη δεσποτικά καθεστώτα που παρεμποδίζουν το εμπόριο διαιωνίζοντας τα μονοπώλια των προνομιούχων τάξεων, και διαφορούν για την καλλιέργεια της γης καταπιέζοντας μέχρι ασφυξίας την τάξη των καλλιεργητών.

Με βάση τα δύο αυτά αποσπάσματα μπορεί να ισχυριστεί κανείς πως ο συγγραφέας αποδίδει στο εγχείρημα της ανακάλυψης του κόσμου από τους Ευρωπαίους τη γέννηση των δύο κατεξοχήν αξιών της αναδυόμενης νεότερης Ευρώπης: την κοσμική θεώρηση του ανθρώπινου βίου και τον δεσπόζοντα ρόλο του εμπορίου στη διαμόρφωση μιας ομαλής και προσοδοφόρας οικονομικής δραστηριότητας των μη προνομιούχων τάξεων. Οι ευρωπαϊκές αυτές αξίες, αν και έχουν αναδυθεί, σίγουρα δεν έχουν εμπειρωθεί από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, με αποτέλεσμα η κατάληξη του αποικιοκρατικού εγχειρήματος να είναι για τον συγγραφέα δυστυχής, τόσο για τους αποικιοκράτες, όσο και για τους αποικιοκρατούμενους.

Ωστόσο, η Ευρώπη που ονειρεύεται ο Ρενάλ, τη ίδια στιγμή που καταγγέλλει τον χριστιανισμό και το δεσποτισμό οι οποίοι επέδρασαν αρνητικά στην πορεία της, είναι αρκετά κοντά. Ήδη η Μεγάλη Βρετανία, το αξεπέραστο πρότυπο του

---

⁵⁰ Βλ. παραπάνω, σ.28.

⁵¹ Βλ. παραπάνω, σ.64.

συγγραφέα, έχει εμποδώσει και καλλιεργήσει στο έπακρο αυτές τις αξίες προς όφελός της. Μένει τώρα οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις να παραδειγματιστούν από αυτό το πρότυπο και να οικειοποιηθούν τις αξίες που οδήγησαν στην ισχυροποίησή του και εν τέλει στη παγκόσμια κυριαρχία του. Η τελευταία αυτή εξέλιξη, η παγκόσμια κυριαρχία της Βρετανίας, είναι η αιτία που ο υπέρμετρος θαυμασμός του συγγραφέα για τους Άγγλους μετατρέπεται πολύ συχνά σε τρόμο. Το όνειρο του Ρενάλ είναι η πολιτική ισορροπία της Ευρώπης, και η Βρετανία έχει κάνει τα πάντα για να την ανατρέψει, όχι μέσω επεκτατικών πολέμων αλλά χάρη στην ανάπτυξη ενός εμπορίου με γερές βάσεις στην ομαλή γεωργική και βιοτεχνική δραστηριότητα.⁵² Αυτήν την παντοδυναμία, αυτό το νέο είδος παγκόσμιας μοναρχίας με έναν ολόκληρο λαό στη θέση του μονοκράτορα, οφείλουν να ανακόψουν οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές δυνάμεις, προκειμένου και οι ίδιες να προασπίσουν τα συμφέροντά τους και το γενικό συμφέρον να επιτευχθεί.

Το τελευταίο αυτό, το γενικό συμφέρον των ευρωπαϊκών δυνάμεων, είναι που επιζητά ο συγγραφέας, όταν καταγγέλλει, στην ενότητα της πολιτικής, πως η νεότερη ευρωπαϊκή πολιτική επιδιώκει την αποδυνάμωση των αντιπάλων. Αυτή η πολιτική είναι εν πολλοίς και η αιτία των δυσμενών αποτελεσμάτων της αποικιοκρατικής εξάπλωσης – βλέπε εδώ τον Επταετή Πόλεμο. Για τον Ρενάλ όμως φαίνεται πως υπάρχει ελπίδα να ανατραπεί αυτή η δυσμενής, για ολόκληρη την οικουμένη, κατάσταση: όπως λέει χαρακτηριστικά στην ενότητα της φιλοσοφίας, υπηρέτης της οποίας προβάλλεται και ο ίδιος, τα φώτα έχουν δημιουργήσει μια νέα αυτοκρατορία, αυτή των γραμμάτων, που προετοιμάζει το δρόμο για την έλευση της *Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας*, όπως θα μπορούσαμε ίσως όχι απολύτως επιτυχώς να μεταφράσουμε τον όρο *République Européenne*, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας.

Πως φαντάζεται και τι χαρακτηριστικά αποδίδει σε αυτόν τον πολυπόθητο θεσμό που αποτελεί τη λύση στην παγκόσμια πολιτική και ηθική ανισορροπία που επικρατεί, αποτελεί κατά τη γνώμη μας ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ερευνητικό ζητούμενο. Μόνο και μόνο το γεγονός πως σήμερα, σχεδόν δύομισυ αιώνες μετά τη σύλληψη αυτού του μεγαλεπήβολου έργου, μιλάμε και σκεφτόμαστε από τη θέση του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σημαίνει πως το κείμενο που εν τέλει υπέγραψε και εξέδωσε ο Ρενάλ εννιά χρόνια πριν τη Γαλλική Επανάσταση, αξίζει μια περαιτέρω διερεύνηση με άξονα την ευρωπαϊκή του προοπτική.

---

⁵² Βλ. παραπάνω, σ.51.

Βιβλιογραφία

A. Πηγές

Raynal, Guillaume-Thomas: *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 10τ., Παρίσι 2006 (φωτοτυπική ανατύπωση της γ' έκδοσης, Γενεύη 1780, με εισαγωγή του Gilles Bancarel και χρονολόγιο του Ρενάλ).

B. Βασικά βοηθήματα

Bancarel, Gilles: *Raynal, ou le devoir de vérité*, Γενεύη 2004. (Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του Bancarel, που τελεί και πρόεδρος της *Εταιρίας Μελέτης G.T. Raynal*, η οποία κατατέθηκε στο Πανεπιστήμιο Paul Valéry του Montpellier τον Ιούνιο του 2002 με τίτλο: *Guillaume-Thomas Raynal (1713-1796), biographie intellectuelle*)

Courtney, Cecil & Claudette Fortuny: «Répertoire d'ouvrages et d'articles sur Raynal (1800-2003)», *Voltaire Raynal Rousseau Allégorie*, Οξφόρδη 2003, (*SVEC* 2003:07), σ. 37-113.

Γ. Πρακτικά Συνεδρίων

Lectures de Raynal: L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle. Actes du Colloque de Wolfenbüttel (1987), Hans-Jürgen Lüsebrink & Manfred Tietz (επιμ.), Οξφόρδη, The Voltaire Foundation (*SVEC* 286), 1991.

L'histoire de deux Indes : Réécriture et polygraphie. Actes du colloque de Passau (1991), Hans-Jürgen Lüsebrink & Anthony Strugnell (επιμ.), Οξφόρδη, The Voltaire Foundation (*SVEC* 333), 1995.

Raynal, de la polémique à l'histoire. Actes du colloque de Rodez (1996), Gilles Bancarel & Gianluigi Goggi (επιμ.), Οξφόρδη, The Voltaire Foundation (*SVEC* 2000 : 12), 2000.

«**L'histoire de deux Indes et quelques débats du dix-huitième siècle**». Actes de la Table Ronde sur Raynal, Congrès international des Lumières (Dublin 1999), Anthony Strugnell (επιμ.), Οξφόρδη, The Voltaire Foundation (*SVEC* 2003 :07), 2003, σ.115-245.

Δ. Περαιτέρω Βιβλιογραφία

Benot, Yves: *Diderot, de l'athéisme à l'anticolonialisme*, Παρίσι 1970.

Darnton, Robert: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1996.

_____: *Georges Washington's False Teeth. An Unconventional Guide to the Eighteenth Century*, Νέα Υόρκη 2003.

Duchet, Michèle: *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Παρίσι 1971.

_____: *Diderot et l' Histoire des deux Indes ou l' écriture fragmentaire*, Παρίσι 1978.

Ferrone, Vincenzo & Daniel Roche (επιμ.), *Le monde des Lumières*, Παρίσι 1999 (α' έκδοση στα ιταλικά 1997)

Gay, Peter: *The Enlightenment. An Interpretation*, 2 vols, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1966-1969

Israel, Jonathan: *Enlightenment contested. Philosophy, modernity and the emancipation of man. 1670-1752*, Οξφόρδη-Νέα Υόρκη 2006.

Jacob, Margaret C.: *The Enlightenment. A Brief History with Documents*, Βοστώνη-Νέα Υόρκη 2001 (The Bedford Series in History and Culture).

- James, C.L.R.:** *The Black Jacobins. Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, β' έκδοση: Νέα Υόρκη 1989 (α' έκδοση: 1938).
- Krauss, Werner:** "L'étude des écrivains obscurs du siècle des Lumières", *SVEC* 26, 1963, σ.1019-1024.
- Outram, Dorinda:** *The Enlightenment*, Καίμπριτζ 1995 (New Approaches to European History 7).
- Pagden, Anthony:** *Λαοί και αυτοκρατορίες*, μτφ. Αλέξης Καζάζης, Αθήνα 2004 (α' αγγλική έκδοση: Λονδίνο 2001).
- _____ (επιμ.): *The Idea of Europe. From Antiquity to European Union*, Καίμπριτζ 2002.
- Pocock, J.G.A.:** «Some Europes in their History», στο Anthony Pagden (επιμ.), *ό.π.*, σ.55-71.
- Trouillot, Michel-Rolph:** «An Unthikable History. The Haitian Revolution as a Non-event», στον ίδιο: *Silencing the Past. Power and the Production of History*, Βοστώνη 1995, σ. 70-107 και 167-176.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091780